

בולטין
המכון לחקר השואה

ע"ש ארנולד וליאונה פינקלר

מס' 8

אלול תשנ"ח/אוגוסט 1998

אוניברסיטת בר-אילן

BULLETIN
of the
Arnold and Leona Finkler

Institute of
Holocaust Research

No. 8

August 1998/Elul 5758

BAR-ILAN UNIVERSITY

בולטין

המכון לחקר השואה

ע"ש ארנולד וליאונה פינקלר

מס' 8

אלול תשנ"ח/אוגוסט 1998

אוניברסיטת בר-אילן

בולטין המכון לחקר השואה ע"ש ארנולד וליאונה פינקלר

מספר 8

אלול תשנ"ח/אוגוסט 1998

תוכן העניינים

החלק העברי:

5	משלח המערכת
7	ביקורת ספרים
14	דיווח על נסיעת מחקר לגרמניה מאת רבקה קולר ויהודה בן-אבנר
16	הפירסומים החדשים של המכון: סיכומי תוכן

היסטוריוגרפיה:

	העם היהודי וההיסטוריה היהודית בתפיסה הלאומית הסובייטית
32	מאת דן זיץ (אוניברסיטת בר-אילן)
	מהתנגדות לעמידה: עידן בהיסטוריוגרפיה הישראלית
40	של השואה 1945-1993 מאת בעז כהן (אוניברסיטת בר-אילן)

החלק האנגלי:

V	משלח המערכת
VII	מחקרים ופרויקטים
XI	אדמיניסטרציה וספריה
XI	הסמינר הבין-מחלקתי
XII	הוצאות וכינוסים
XIV	מכון קרליבך
XVI	הקתדרה ע"ש בראון לתולדות היהודים בפרוסיה
XVII	קוץ סל ון גלדר להוראת ולמחקר ספרות השואה
XIX	לימודי השואה בישראל

זיכרון:

XXIII	פרויקט על נשים יהודיות בתקופת השואה
	היסטוריוגרפיה:
	האם הרייך השלישי כבר בגדר היסטוריה? מרטין ברושאט כהיסטוריון ופרגון
XXVII	מאת בריט לורנץ (האוניברסיטה הדנואית אקסטרם)

סקירות ספרים:

XLV	החברה הגרמנית והשואה
XLVII	זכרונות ובידגרפיות
XLIX	אומנות ושואה
LI	פשיזם ואנטישמיות
LII	נאציזם, טבע ותרבות
LIII	גינטיק
LIV	מלחמת העולם השנייה
LVI	יהודי ארצות הברית, אנטישמיות ושואה
LIX	יהדות צרפת והשואה
LXI	גרמניה שלאחר המלחמה
LXIV	אידופה שלאחר המלחמה
LXV	זיכרון השואה והנצחתה
LXVII	ישראל והשואה, זיכרון ותורה
LXX	פרסומי המכון

© כל הזכויות שמורות
סדר מחשב: ורדית צרפתי, רמת-אילן
הודפס בדפוס גרפית בע"מ, ירושלים

משלחן המערכת

שלום רב,

בגיליון זה של הבולטין תמצאו את כל המדורים שהופיעו בגיליונות קודמים כשלצידם הוספנו גם מספר מדורים חדשים. ביניהם: מאמרים קצרים, פרי עטם של הוקרים בארץ ובח"ל, העוסקים בחיבטים שונים של תולדות השואה, ההיסטוריוגרפיה שלה, וזיכרון השואה בציבורים שונים. הפעם מופיעים בחלק העברי שני מאמרים כאלה, האחד של דן וייץ על העם היהודי וההיסטוריה היהודית בתפיסה הלאומית הסובייטית, והשני של בועז כהן, העוסק בגילגולים השונים של רעיון ההתנגדות והעמידה בהיסטוריוגרפיה הישראלית במשך כמעט יובל שנים. בחלק הלועזי מופיע מאמרו של החוקר ההולנדי כריס לורנץ על ההיסטוריון הגרמני הנודע מרטין בודשאוט.

כמו כן אנו מציעים לקורא מגוון רחב של סקירות וביקורות ספרים בעברית ובלועזית וכן תקציר פרסומי המכון שראו אור בשנתיים האחרונות ומדור נרחב על לימודי השואה במדינת ישראל.

קריאה מהנה,

ד"ר גידי באימל
עורכת הבולטין

ביקורת ספרים

Hanz Würzner and Karl Kröhnke (ed.), *Deutsche Literatur im Exil in den Niederlanden 1933-1940*, Amsterdam and Atlanta, GA: Rodopi, 1994, 247 pp. ISBN 90-5183-649-X, US\$ 39.00

הספר שלפנינו מביא את דיוגיו של כינוס בנושא הספרות היפה שנכתבה ופורסמה על ידי הפליטים מגרמניה – יהודים ולא-יהודים – שהגיעו לארצות השפלה בין עליית הנאצים לשלטון לבין מועד כיבושן בידי צבאות הרייך השלישי. הכינוס התקיים בסוף ספטמבר ובראשית אוקטובר 1993, כמסגרת האירועים שנשמרו ליריד הספרים השנתי בפרנקפורט; באותה שנה היה ליריד נושא מודגש תחת הכותרת "פלנדריה והולנד".

חקר הפליטות מגרמניה הנאצית קיבל תנופה אדירה מאז שנות השבעים, אך בתוכו יש מקום מודגש במיוחד לסוגיית היצירה הספרותית וההגותית. האינטלקטואלים שנאלצו לברוח כראשונים מאימת השלטון הנאצי נתפסים מאז 1945 כהמשכה של "גרמניה היפה" בעלת ההישגים התרבותיים הנעלים מאז המאה השמונה-עשרה, שראוי להתחבר אליה משבאים לשקם את התרבות הגרמנית כשלעצמה ואת התרבות הליבראלית המערבית בכלל לאחר משבר הציוויליזציה של הנאצים ומלחמת העולם השנייה.

גודלם של הפליטים מגרמניה בהולנד זכה לחיזור במספר ספרים, ביניהם עבודות דוקטור (כגון: דן מכמן, "הפליטים היהודים מגרמניה בהולנד בשנים 1940-1933", האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ח; Bob Moore, *Refugees from Nazi Germany in the Netherlands 1933-1940*, Dordrecht, Boston and Lancaster 1986; Corrie K. Berghuis, *Joodse Vluchtelingen in Nederland 1938-1940*, Kampen 1990 ועוד). אף-על-פי-כן, היבט הספרותי משך בשנים האחרונות התעניינות מיוחדת, ויש בו כדי להאיר שלא באמצעות תיאורים ישנים סוגיית יסוד של המשבר הפסיכולוגי והאינטלקטואלי של הגירה ושל נרדפי הנאציזם. קובץ זה, שבו הרצאותיהם (הקצרות למדי) של 15 חוקרים בתוספת מבוא היסטוריוגרפי וביבליוגרפי מועיל, הוא בגדר מבוא ו"מקאבן" למתעניינים בנושא זה החוקרים נגישה לשפה ההולנדית; למומחים המצויים בנושא יש בו רק מעט היתושים. הדגש בספר הוא בעיקר בראיית הדברים בהקשרם ההולנדי, וההיבט המשפחה דל יחסית. המידע לגבי בלגיה מוער ביותר, למרות שגם היא נכללה פורמאלית בנושא הכינוס (מאמריהם של Peter Klefisch ו-Jean-Paul Bier). מאמר מצוין הוא מפרי עטה של חוקרת ההגירה הסוציאל-דמוקרטית, אורסולה לנגקאו-אלקס (Ursula Langkau-Alex), על מדיניות המקלט וה"הגירה" בהולנד. חלקם של הפליטים היהודים מובלט ברבים מהמאמרים, אך חסרה בהם ההכנה

השואה בהולנד, כאשר מושם דגש עיקרי על פעולת "המועצה היהודית". כרגיל במקרים כאלה – יש בהם בעלי כוח תיאור גדול יותר ואחרים שהם שבלתיים יותר, אך כולם ביחד נותנים תמונה קבוצתית אישית מאוד של הנשוא והחקר. בהמשך לראיות מתפרסם אלבום צילומים של משרדי המועצה וחלק מפעילויותיו, אשר הוגש במקור לאחר משני הייזרים שלו, פרופ' דוד כהן, ביום טיום השנה האזרחית (31 בדצמבר) 1942. צילומים אלה יפים – אך מעטים, כמובן: הם מצגים תמונה שקטה וכמעט-אידיאלית, ואינם משקפים את המתח והאומללות של המוסד והתקופה; ברם, זה מה שיש...

בסוף הספר סקירה ביבליוגרפית ביד האואינק טן קאטה (אשר כותב דברים אלה חולק על כמה מהערכותיה), תאריכון ומפתח. הספר הופיע בהולנדית, ושלא כספר הסרט על אנה פראנק – לא תורגם. וחבל, שכן הספר מהווה מסמך אנגלי חשוב.

ד"מ

Bob Moore, *Victims and Survivors: The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands 1940-1945* (London: Arnold, 1997), pp. x+340.

בהשוואה לגורלן של הקהילות היהודיות בארצות הכיבוש הנאצי, גורלם של היהודים בהולנד (1940-1945) נחקר כבר בעומק רב. ההיסטוריוגרפיה של סוגיה זו מתאפיינת בכך שבמשך שנים, החל מזמן קצר לאחר השתדור, מספר מחקרים מקיפים ומדעיים התפרסמו ביחס אליה, יותר מאשר ביחס לכל מדינה כבושה אחרת. ואולם, מחקרים אלה היו בעיקר תיאוריים, לא השוואתיים, ובדרך כלל הם לא מיקדו את ההווה ההולנדית לתוך הארץ הגדולה יותר של רדיפות היהודים על ידי

Wielck Heinz, *De Oorlog die Hitler Won*, (Amsterdam: Amsterdamse Boek- en Courantmij N.V., 1947); Herzberg, Abel J., *Kroniek der Jodenvervolgung 1940-1945* (Amsterdam, Querido, 1950); Presser, Jacques, *Ondergang, De Vervolgung en Verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* (The Hague: Staatsuitgeverij 1965), L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, vols. 1-14 (The Hague: Staatsuitgeverij, 1969-1992. מחקר מקיף זה של תולדות יהודי הולנד בזמן מלחמת העולם השנייה סלל בדרך חלקים נרחבים על היהודים, כ-20% של העדה סלה. יוסף מאבק, היטלר בים, ון מיקן, פסק הקהילות: הולנד (ירושלים, יד ושם, 1985) וניסוח מורחב בהולנדית (Pinkas). *Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Ede/Antwerp/Amsterdam: Kluwer/Nederlands-Israëlietisch Kerkgenootschap/Joods Historisch Museum, 1992. יוסף גם כמה מחקרים כלליים טן, Ronjin, Peter, "De oorlog (1940-1945)", in: Blom, Johannes C.H., Fuks-Mansfeld, Rena G., Schoeffer, Ivo (eds.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam: Balans, 1995), pp. 313-347; "Hirschfeld, Gerhard, "Niederlande", in: Benz, Wolfgang (ed.), *Dimensions des "Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (Munich: R. Oldenbourg Verlag, 1991

לחיכום היהודיים הספציפיים של חרמויות. מיתור לציון, כי המחקר הישראלי הנוגע לעניינים אלה לא מוכר למזכירים, מלבד, במקצת, ללנגקאו-אלקס. כללו של דבר, זה ספר מועיל למתעניינים בהגירת יהודי גרמניה בימי השלטון הנאצי. דווקא העוסקים בעליית ה"ייקים" בשנות השלושים לארץ ישראל יוכלו להחכים מספר זה ולמצוא בו תובנות, מדוע ארץ-ישראל ה"קרתנית" וחסרת המסורת התרבותית (ספרות, תיאטרון, קולנוע) לא הייתה כוח מושך במיוחד בשביל היהודי האינטלקטואל שנאלץ לעזוב את גרמניה באותן שנים.

ד"מ

W. Lindwer, *Het fatale dilemma. De Joodsche Raad voor Amsterdam 1941-1943* (Gravenhage: SDU) Uitgeverij, 1995.

הקולנוען היהודי הידוע ועטור הפרסים מהולנד, וילי לינדוור, מקדיש את מרבית זמנו לצטיית סרטים דוקומנטריים – הוא מפיץ, עורך תחקירים וכותב את התסריטים בעצמו – על נושאים הקשורים לשואה ולמדינת ישראל. בעבר הפיק סרטים על מרד גטו וארשה, על מתנה המעבר לגירוש יהודי הולנד וסטרובוק, ועל "שבועת התודשים האחרונים" של אנה פראנק (על סרט זה קיבל את פרס הגראמי האמריקאי), ולאחרונה – על ראש הממשלה הנרצח יצחק רבין. ב-1995 יצא לאוויר העולם סרטו "דילמה גרלית", חזן ב"מועצה היהודית [היידנראט] לאמסטרדם", עליו עבר בשיתוף פעולה הדוק עם ההיסטוריון ההולנדי יוהאנס האואינק טן קאטה (J. Houwink ten Cate). לינדוור נוהג להוציא לאור ספרים המבוססים על סרטיו, ובהם תמלילי ראיונות ומבראות היסטוריים.

הספר שלמינו, המבוסס על הסרט, בנוי באופן דומה. בדברי הפתיחה של לינדוור הוא מציג את הקשר האישי שלו לנושא. אביו, יליד מזרח אירופה שהגיע להולנד, קיבל כראשית 1942 גלויה מיידר היידנראט של דלאטין (Delatyn) ובו היה כתוב "אמן ואחיותיך נסעו אל אביך"; מגלויה זו, שנכתבה למעשה בלשון סתר, נודע לאביו על הרצח ההמוני שמתבצע, שכן אביו (כלומר, סבו של וילי לינדוור) נפטר כבר כעת מלחמת העולם הראשונה. בזכות המסר המוסווה מטעם היידנראט של דלאטין ניצלו הוריו ואחיו של לינדוור, אשר לא נעצו בהמשך לרדישות הגרמנים באמצעות היידנראט של אמסטרדם להתייצב לגירוש והחליטו להסתתר. הסרט, לפי לינדוור, מבקש לעמת את הצופים בני ימינו, שרובם נולדו אחרי השואה ובעולם שונה ממנה להלוטין, עם הדילמה הנוראה שניצבה בפני היידנראטים, אשר הנאצינאל-סוציאליזם הפרוודי הפך אותם למכשיר נגד הקורבנות המופעל בידי מנהיגי הקורבנות עצמם. בסרט מוכרים בעיקר עובדי "המועצה היהודית לאמסטרדם", אשר רק כחמישים שנה אחרי נפילת הרייך השלישי מוכנים לפתוח את סגור ליכם ולחזר את חייהם והחלכטיותיהם או. לאחר דברי מברא אלה מביאה סקירה היסטורית בת 20 עמודים על תולדות "המועצה היהודית לאמסטרדם" מאת יוהאניק טן קאטה.

החלק העיקרי של הספר כולל ראיונות עם אחד-עשר אנשים על חייהם בתקופת

הנאצים ("השואה"). זאת ועוד, רק מחקר אחד מכל אלה – מחקר של פוסר – ומעט מחקרים אחרים על היבטים חלקיים של הדיפוז, תורגמו לאנגלית.² דבר זה גרם לכך שחקרי שואה בארצות אחרות הסתמכו במחקריהם על תיעוד מוגבל, חלקי, מיושן, ולעיתים אף מוטעה ביחס להולנד. בספר נטל טוב מור יוזמה ראשית, להציג באנגלית את תולדות השואה בהולנד, ושנית, לקבץ יחד את כל המחקרים העדכניים בהסתמך על ההצעות שהוצעו במחקרים ההשוואתיים שנעשו עד היום" (עמ' 14-15).

למרות שמור קובע בהקדמה שלו שהמבנה הינו כרונולוגי בעיקרו" (15), אין להבין מזה שהכוונה לכרונולוגי-דסקריפטיבי. מור מציג את הסוגיות ההיסטוריות המרכזיות והפוליטיות ההיסטוריות אודותן, ומסדר אותן לפי ההתפתחויות הכרונולוגיות. בכך הוא אינו מגיש לקורא סיפור נוסף של האירועים אלא היסטוריה אנליטית וסקירה ביבליוגרפית. במובנים מסוימים גישה זו מזכירה את המדריך הידוע של איאן קרשאו המסייע רבות להיסטוריונים המתמחים בדרך השלישי: *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. (London: Arnold, 1993, 3rd ed.)³ ואולם, מאחר שמור מגביל את עצמו למציג את המסגרת ומנסה להתייחס לכמה שיתר פרסומים שראו אור (ואפילו כמה שנדיין בדפוס), ספרו של מור כולל הרבה יותר חפניות לספרות קיימת ולמחקרים מאשר זה של קרשאו, והוא מקיף הרבה יותר מאשר ניתן להסיק מהתייחסות לביטוי "ספרות עכשווית".

ההקדמה מוקדשת לסקירת ההיסטוריוגרפיה בנושא ולהסבר בדבר מבנהו של הספר. פרק 2 עוסק ברקע לקהילה היהודית בהולנד ומתרכז בשנות השלושים. פרקים 3-5 מטפלים בהתפתחויות העיקריות בתקופה 1940-1943/4 מנקודת מבט של הדיפוז: ראשית, השלבים של התרחשים הראשונים ("פלישה וכיבוש", שהביאו ל"זוהי" היהודים), לאחר מכן "בידוד", ולבסוף "גירוש והשמדה". הפרקים האחרים עוסקים בהיבטים של השלב האחרון: "הישרדות: יוצאים מן הכלל" (פרק 6), "הישרדות בהסתתרות" (פרק 7), "עזרה-עצמית, מצילים, ומשקיפים" (פרק 8), "רדחים, רדפים, ומשתפי פעולה" (פרק 9), "הישרדותם של יהודים זרים" (פרק 10). לבסוף, פרק 11 עוסק ב"שנת הכיבוש האחרונה והמציאות של השתתרות".

קריאת וניצולו של ספר מצוין המציג את מצב המחקר העכשווי. למרות שמלכתחילה הוא נכתב לציבור שאינו הולנדי אשר, כאמור, לא היה בידי ספר

² Presser, Jacques, *Ashes in the Wind: The Destruction of Dutch Jewry* (trans. by Pomerans, Arnold); London: Souvenir Press, 1968. אפילו תרגום זה הינו קיצור של המקור.

³ עברה זו אינה צריכה להפתיע אותנו. מור כתב את הדקטורט שלו (שפורסם תחת הכותרת *Refugees from Nazi Germany in the Netherlands, 1933-1940*, Dordrecht/Boston/Lancaster: Nijhoff, 1986), תחת הנהייתו של קרשאו.

מקיף המתאר את שואת יהודי הולנד, ספר זה הינו חשוב אף יותר עבור החוקרים ההולנדים בגלל מבט-העל האנליטי והביבליוגרפי שלו (ואין לשכוח את ההגדרות החשובות הנמצאות בסוף הספר). ברם, בדיוק בגלל טיבו המסכם המבוסס על הספרות הקיימת, הוא מחוץ חלק מהשגיאות בחקר השואה בהולנד ובארצות אחרות. חלק מהשגיאות בספר, אשר סביר להניח כי חוקרים אחרים ימחזירו אותן, נובע מהעובדה שהמתכבר מחבס בעיקר על ספרות ולא על תיעוד ראשוני, ולכן הוא עצמו ממחזר שגיאות מסוימות.

ראשית, לשגיאות מחקריות ההיסטוריוגרפיה של השואה מגלה פער ברור בין המחקר על הגורמים הכלליים השייכים לדיפוז והיהודים לבין המצב המקומי. אלה המעוניינים בנושא הראשון בדרך כלל אינם בקיאים מספיק בהתפתחויות המדויקות בזירה המקומית; אלה המעוניינים בנושא השני בדרך כלל אינם משלבים את הידע הקיים בגוף הספרות העצום העוסק ברמה הכללית, בעיקר באשר ל"אירועות מרחקות". משום כך, הביבליוגרפיה של מור כוללת רק כמה מחקרים כלליים, בדרך כלל כאלה שיש בהם התייחסות בהולנד. זאת ועוד, בהמשך לקו שקבע ההיסטוריון ההולנדי יק"ה, כלום ואחרים, מצדד מור במחקר השוראני אך הוא עצמו מגביל את מחקרו לזירה המערב אירופית, בעוד שהחלק מההתפתחויות במרכז אירופה ("פרוטקטורט של בוקמיה ומורביה") ומזרחה (פולין) חשובות יותר להבנת ההתפתחויות בהולנד, כגון נושא הייזנר, אך לא רק בעניין זה.

מחשבת רבה יותר להתפתחויות הכלליות בחקר השואה היהנה יכולה גם להביא לניתוח כללי שונה באשר לזירה ההולנדית. לדוגמא, מור מסביר כי החלוקה שלו לפרקים 3-5 "הינו עיבוד החלוקה הכרונולוגית שמשמשים בה פוסר ודה יונג, אבל פרקי הזמן שונים במקצת" (15). אך יש להדגיש כי הגישה הכללית בדבר שלבי הדיפוז מבוססת על ספרו של ראויל הילברג, *The Destruction of the European Jews* (אשר פורסם לראשונה ב-1961), שהשפיע רבות על המחקר. גישתו של הילברג הינה סטטית במקצת – הוא משתמש במטרולוגיה של מרעי המדינה – ההיסטוריונים רבים, בעיקר בשני העשורים האחרונים, היו מעדיפים, במקום תקיפות "עיקבית", מבנה פחות קשיח ויותר דינמי. בהולנד, לדוגמא, בידוד היהודים התחיל בעצם עוד בתקופה הראשונה, לפני הקמתה של המועצה היהודית לאמסטרדם (הייזנר); ואילו תהליך היהודי הכללי מתחיל שבעות מספר לפני כינון המועצה, כלומר בערך באותו זמן (אך בגלל השפעות מכיוונים אחרים). למרות שמור מודע לקיומם של "צעדים שנוקטו נגד היהודים... בגלל הוראות מגבחה" ו"הזמנות מקומיות ונסיכות אשר שינו את טיבו וקצבו של הכידוד התחיקתי" (62) ומדגיש אותם, הגישה הכללית מונחה (או משטטשת) את הידיעות שלנו בדבר התמורות שהתחוללו בתוך הביזורקטריה הנאצית "למעלה" בדבר עיצובה של המדיניות האנטי יהודית, שובדה שמדגישה כי ה"שלם השלישי" של הדיפוז לא היה דווקא שלב עוקב שהתפתח לאחר השלב הראשון והשני אלא דבר-מה שנבע מגורמים שונים לחלוטין, ומשום כך אינו מתאים למסגרת הליניארית.

נושא חשוב נוסף העולה מהספר הוא העובדה שמרבית מחקר השואה רואה את האירוע בתוך הפרמטרים של "רדיפות" (שבהן היהודים הם אובייקט) או –

כשנסתכלים בצורה רבגונית יותר – כחלק מהקונטקסט המקומי (לאומי, אנזי, עירוני), שהוא המקרה בספר זה. מעגל ההיסטוריה היהודית – כשהיהודים פועלים על-פי פרמטרים ובתוך מסגרת הגבוהה בהתפתחויות אשר חוצות גבולות לאומיים (ראתרים) – נשכח, ובעצם אינו מובן כלל. משום כך, עניינים הקשורים בחיי דת, ציפיות שנבעו מתהליך האמנספציה, אם נזכיר רק שניים, נעדרים לחלוטין מספרד של גור, כמו מספרים אחרים. כדי להיות ערים להיבט זה של ההיסטוריה ולכלול אותו בתוך המחקר, חייב החוקר להיות בעל ידע רב יותר בתולדות עם ישראל.⁴

זה מביא אותנו למישור לשוני-תרבותי בחקר השואה. מחקרים רבים בנושא השואה ובתולדות עם ישראל נערכים בארץ. לחוקרים רבים בחו"ל אין גישה למחקרים בעברית והם גם עושים מאמצים מצטטים בלבד כדי ללמוד על התפתחויות המתקדמות הרלוונטיות לנושא שלהם. זאת ועוד, רבים כלל אינם מתייחסים אפילו לפרסומים ישראליים בנושא שלהם שאינם בעברית. מור מודע אך חלקית לבעייה זו: הוא משתמש במחקר הישראלי שהופיע בשפה האנגלית כל עוד מדובר בפרסומים העוסקים באופן ישיר בחולנד. אך מרבית הספרים של כינוסי יד ושם הבינלאומיים אינם מוזכרים למרות שהם כוללים חומר רב שהיה יכול לשמש אותו במחקר השוואתי. מפתיע שגם האנציקלופדיה של השואה (מקמילן, ניו יורק 1990, עברית: תל-אביב 1990, גרמנית 1995) אינה מזכרת.

כאשר לבעייה השנייה – שגיאות הנובעות מהשימוש בתיעוד מיד שנייה – תספיק רוגמה אחת. בפרק 4 עוסק החוקר בהקמתה של "המועצה היהודית" בפברואר 1941 והוא בחר את גירסתו של ההיסטוריון יהונתן האואניק טן קאטה, הקובעת כי המושל הגרמני של אמסטרדם, בימקר, הזמין את ראשי שתי הקהילות היהודיות אליו "כנראה על פי הוראתו של [הקומיסר הכללי שמידט] (68). אולם, גירסתו של האואניק טן קטה מבוססת על קריאה לא נכונה של תעודה אחת, המכללת את השימוש של שמידט במילה "אנהגר" ו"אני", בעוד שאינה מתייחסת כלל להתפתחויות בנושא המועצות היהודיות והתוכנית הגרמנית של הפגישות בה הצטוו להקים את המועצה, אשר מראים כי הס"ס והמשטרה המיד היו הכוחות שהנעו את הקמתן של המועצות. באותו הקשר, המחבר משקיע דיון רק בשאלה האם המועצה היהודית של אמסטרדם תוכננה ע"י בימקר כ"עזר שכונתי", כפי שהעיתונאי ההולנדי הנס קנופ טוען, ושהיא התפתחה לארגון גדול בהרכה בגלל יחמתו של אברהם אשר, דמות יהודית מרכזית. מור קובע כי "בעוד שלא ניתן להתעלם מקנופ, יש בעייה בכך שהוא מצטט רק מעט תיעוד מלבד "כמה תעודות" אשר תומכות במסקנותיו, אבל למרבה הצער אינו מביא הערות שוליים או ציטוטים ישירים באשר למהותן של תעודות אלו או היכן ניתן למצוא אותן (281-282, הערה 22). ברם, תעודות אלו (כגון היומן של מר פוט) קיימות בתחלט, וכן התיעוד הגרמני, המגלה כי בקרב היהודים התחלכו שמורות שבהן תואר התהליך כפי

4. D. Michman, "Understanding The Jewish Dimension of the Holocaust", in J. ראח Frankel (ed.), *Studies in Contemporary Jewry* 13 (1997), pp. 225-249.

שמתאר קנופ, אך שבמציאות דיבור הגרמנים על יודנט כאמסטרדם עוד מהתחלה.⁵

הערות אלה, אינן באות להפחית מערכו או מרצינותו של המחבר. מור הצליח לכתוב ספר קריא, אינפורמטיבי ומקיף, אשר צריך להפוך למדריך לכל אלה המתעניינים בתולדות יהודי הולנד בשואה וגם לחוקרי השואה בכלל.

ד"מ

5. D. Michman, "The Uniqueness of the Joodse Raad in the Western European Context", in: Michman, Jozeph (ed.), *Dutch Jewish History* 3 (The Institute for Research on Dutch Jewry/Van Gorcum: Jerusalem/Assen/Maastricht, 1993), pp. 371-380. ביחוד הערות 22 ו-26.

קבוצות העבודה, כי אם לדיון בספרו של דניאל גולדהאגן, "תלוינים מרצון של היטלר". בדיון זה השתתפו ארבעה אישים ובהמשך הצטרפו גם אנשים מהקהל. ד"ר בן-אבנר העיר שטיבו של הספר משני לכך שמילא חפקיד חשוב כתמריץ לדיון הציבורי הרחב בגרמניה.

מלבד ההזמנה לכנס הוזמנו ד"ר בן-אבנר וגבי קנולר להשתתף כסמינר שהתקיים באוניברסיטת קאסל. הדיון בו החל בהצגת סטודנטים בקטע ממחזה ("ארוחת הצהרים") של סופר גרמני, העוסק אף הוא בנושא הניאו-נאציזם.

חשיבותו של הכנס היתה טמונה רק חלקית בהיכט המדעי; עיקרו – שהוא היה חלק מניסיון רחב לפעול נגד הקיצוניות הימנית החדשה בגרמניה. ריבוי כנסים מסוג זה עשוי להוות גורם חשוב במערכה האנטי-נאצית בגרמניה של היום.

דיווח על נסיעת מחקר לגרמניה

מאת

רבקה קנולר וד"ר יהודה בן-אבנר

בסוף ינואר התקיים בקאסל שבגרמניה כנס מדענים מטעם איגוד גרמני הנאצים והאנטי-פאשיסטים בו השתתפו שני נציגים מטעם המכון לחקר תפרות ישראל בזמן החדש והמכון לחקר השואה ע"ש פינקלר. המטרה המרכזית של הכנס היה הרוויזיוניזם ההיסטורי בגרמניה ומקום נרחב הוקדש גם לנושאים של הכחשת השואה וההתנגדות האנטי-נאצית (ה-Widerstand). המשתתפים מטעם המכון היו רבקה קנולר וד"ר יהודה בן-אבנר העוסקים בשני נושאים אלה.

הכנס נפתח בשתי הרצאות מליאה באוניברסיטת קאסל. הראשונה עסקה בנושא "רוויזיוניזם כפוי" והשנייה בנושא "ה-27 וה-30 בינואר 1933", שני ימי זיכרון שבעטיים נקבע הכנס באותו זמן. שני המרצים היו פרופסורים מברלין. הרצאת מליאה שלישית התקיימה בנושא "הוורמאכט והשואה". המרצה היה מפרויבורג, שם נמצא הארכיון ההיסטורי-צבאי של גרמניה. ההרצאה היתה טובה, וד"ר בן-אבנר העוסק בתחום זה העיר מספר הערות והשלמות בתום ההרצאה.

אחרי הרצאות המליאה התפלג הכנס לקבוצות עבודה. בקבוצת העבודה בה הרצתה רבקה קנולר עסקו בנושא הכחשת השואה, הרצאתה, שניתנה בשפה האנגלית, עסקה בנושא "הכחשת השואה הניאו-נאציזם" ובעיקבותיה התנהל דיון ער. המרצה השנייה בקבוצה, פרופ' קרוזה-וילמאר, עסקה בדיווח של גבי קנולר ובמגמות הפוליטיות של המכחשים. יש לציין שהדיונים נמשכו גם מעבר לזמן פעילות קבוצת העבודה ואף התקיימו בהפסקה.

לאחר הפסקת צהריים קצרה התכנסו המשתתפים מחדש והמשיכו בקבוצות דיון. נושאי הקבוצה שבה הרצה ד"ר בן-אבנר לא היה אחיד. המרצה שקדם לו הרוחב את הדיבור על ההתנגדות הפועלית למשטר הנאצי והרצאתו נשאה אופי מגמת-פוליטי יותר משהייתה בדיקת עובדות היסטורית-מחקרית.

ד"ר בן-אבנר הקדיש את הרצאתו לשאלה "החיתה לשואה השפעה על ההתנגדות הגרמנית?" הוא קבע מי ומה היו חלקי המשתתפים בהתנגדות ומה היו מניעיהם להגיע אליה. ד"ר בן-אבנר קבע שבהתנגדות היו גם אנשים שלא התנגדו למדיניות ההשמדה הנאצית, כאלה, שהגיעו להתנגדות כתוצאה מאושרם מסיכויי המלחמה. מאידך גיסא, היו כאלה שהשמדת היהודים שימשה גורם מרכזי להתנגדותם. ד"ר בן-אבנר התייחס בהרחבה לעמדות הכנסיות, הצבא, והסגל הדיפלומטי, תוך ציון הלחצים יוצאי הרופן הבודדים. גם הרצאה זו עוררה שאלות רבות.

בסיום הכנס התקיים מפגש מליאה נוסף, אך הוא לא היה מיועד לסיכומי

במסגרת הקובץ תישם דגש על הפן הציבורי של הפולמוס ופחות על ביטויי מעל במות המחקר המקובלות. לפיכך נכללו בו מאמרים, ביקורות ספרים, תגובות ומכתבים למערכת של מגזין אנשים – אנשי אקדמיה, עיתונאים ואחרים – לא רק בנושאים שהם, כביכול, עומדים במוקד הפולמוס העקרוני, אלא גם בנושאים שלאחריו אינם נראים נוגעים לעניין, אך לתוכנם חלחלו הדי הפולמוס ודארגונו. רבים מבין המאמרים משיקים לנושאים אחרים כגון היחס לשואה בחברה הישראלית בכלל, הזהות היהודית של מדינת ישראל, הסכסוך הישראלי-ערבי ועוד.

האסופה נפתחת במבוא מקיף של פרופ' מכמן – "מכסחי הציונות": עיקרי השקפת העולם של הוועד ה"פוסט-ציוני" בחברה הישראלית העכשווית". מבוא זה הניח נוסח מודגש של מאמר שנתפרסם בבטאון מימרי 5 (אב-אלול תשנ"ה/אוגוסט-ספטמבר 1995), עמ' 14-28.

גרשון גרינברג (עורך), *הציבור הדתי כיישוב בארץ-ישראל בתקופת השואה: רשימת מרסומים (מאמרים וספרים) על השקפות בענייני האמונה היהודית והשואה: 1938-1948*, סדרת "תשחית למחקר" מס' 9, המכון לחקר השואה ע"ש ארנולד וליאונה פינקלר, רמת-גן תשנ"ו.

קובץ ייחודי זה כולל בתוכו אסופה ביבליוגרפית של המאמרים והספרים שפורסמו בארץ-ישראל מתקופת "ליל הבדולח" ועד להקמת מדינת ישראל, והעוסקים בהשקפות בענייני אמונה יהודית הקשורות בשואה. המחקרים שנעשו במהלך העשור האחרון בידי בחמיה פולן, מגדל פייקאד, אביעזר רביצקי, פסח שינדלר, אליעזר שביד, אפרים שמוראלי ואף מחבר הקובץ הציבו את המגוון העשיר של המחשבה הדתית שנהגתה בימי מלחמת העולם השנייה לנוכח השואה. מחקרים אלה הציגו מגוון רחב של דעות ומשמעויות של השואה אך לא נגעו לרוב בחיבורים הקטנים יותר שנכתבו בידי מאות יחידים והמפורסמים בכל רחבי העולם.

תוכנית זו באה לענות על צורך זה ומקבצת בתוכה מאמרים שהופיעו בבטאונים של אגודת ישראל כגון *הידישע שטימע* (ניו יורק), *בדרך* (מינכן), *בשער* (פריס), *דאס יידישע ווארט* (מינכן), *דגלנו* (תל-אביב), *די האנצייטונג* (לונדון), *הדרך* (תל-אביב), *קול ישראל* (ירושלים), *קול ישראל* בגולה (מינכן), *ישעיהו* (תל-אביב), *בטאון המודרני* כגון *במישור* (ירושלים), *די יידישע שטימע* (מינכן), *הצופה* (תל-אביב), *חזית* (תל-אביב), *הדעות* (תל-אביב), *החד* (ירושלים), *בטאון העיתון המוסר* כגון *הטאון* (תל-אביב), *בספת ישראל* (ירושלים), *החבצה* (ירושלים); *בטאונים המקורבים* למרכז הרב: *סיני* (ירושלים) ו*ענת* (רמת-גן) ו*בטאון נטורי קרתא* הוועדה (ירושלים).

בין הכותבים היו הרב ראובן כץ, הרב יצחק מאיר לוי, ולמן שרגאי והרב משה אביגדור עמילאל, ר' יחזקאל סרנה ור' אפרים סוקלוב, הרב אלחנן וואסרמאן, הרב יעקב משה חרל"ס והרב משה צבי גריה. כן מופיעים דברי הגות בעיקבות דבריו של הרב אהרן רוקח, הרבי מבעלז, ותסידי סוקלוב שקיבלו את גישתו של הרב צימרמן.

הפירסומים החדשים של המכון: סיכומי תוכן

חקרי צבי: מבחר ממאמריו של צבי בכרך על אנטישמיות, גרמניה ויהודים, גזנות ונאציזם והשואה והשלכותיה. מוגשים לו על ידי הפקולטה למדעי היהדות, המכון לחקר השואה ע"ש ארנולד וליאונה פינקלר, הקתדרה ע"ש בראון לתולדות היהודים בפרוסיה, מחלקה להיסטוריה כללית. סדרת תשחית למחקר מס' 7, סבת תשנ"ז/דצמבר 1996.

אסופה זו, שהוגשה לפרופ' צבי בכרך לרגל יציאתו לגימלאות, כוללת בתוכה 38 מאמרים שהוגשו כתב משנת 1968 ועד ל-1996. המאמרים מחולקים לחמישה שערים שכל אחד מהם עוסק בהיבט אחר של פעילותו המדעית והמחקרית של פרופ' בכרך. הראשון שבהם, אנטישמיות, כולל מאמרים בעברית, באנגלית ובגרמנית על היבטים שונים של שגאת היהודים בעת החדשה. בייחוד נידונה משנתו של הקומפוזיטור ריכארד ואגנר והאידיאולוגיה האנטישמית היהודית של המאה העשרים.

השער השני עוסק בגרמניה ויהודיה בעת החדשה. כאן נידונה תופעת הלאומנים ה"פולקיסטים", המעבר מאמנצפציה לגינסייד, השפעת המחפכה הצרפתית על התודעה הלאומית הגרמנית במאה התשע עשרה, המפגש השואומטי בין יהודים לבין גרמנים בתקופת ויימאר ועוד מספר נושאים הקשורים לכך.

השער השלישי – גזנות ונאציזם – עוסק בתיאוריות גזניות של מספר הוגי דעות מרכזיים בתחום הגזע כגון דה גובינו, מקומו של חסי"ס בהשקפת העולם הנאצית, והאנטישמיות והגזנות באידיאולוגיה הנאצית. השער הרביעי – השואה – הבנתה והוראתה – עוסק בהיבטים שונים של הוראת השואה ושאלות הקשורות באמונה דת לאחר אוטוריין.

האסופה מסתיימת בשער החמישי הכולל ראיון שנערך עם פרופ' בכרך במסגרת הפרויקט לתייעוד בעל-פה שיום ד"ר מרק דבורדצקי בשנות השישים המאוחרות.

דן מכמן (עורך), *ליקט והקדים מבוא, "פוסט-ציונות" ושואה: הפולמוס הציבורי הישראלי בנושא "פוסט-ציונות" בשנים 1993-1996 ומקומה של סוגיית השואה בו* – מקדאה, סדרת "תשחית למחקר" מס' 8, מהדורה נסיונית – לצורכי לימוד ומחקר, מלכת תשנ"ז – ינואר 1997.

באסופה זו מקובצים מאות מאמרים שהופיעו בין השנים 1993 ל-1996 בנושא ה"פוסט-ציונות", רובם מעל דפי עתון "הארץ". לקט המאמרים משקף את הויכוח האינטלקטואלי והפוליטי הישראלי בנושא זה ששורשיו עוד במחצית השנייה של שנות השלושים, אך שפרץ ההוצאה בספרה בעיקר בשנת 1993 ונמשך מאז.

Dan Michman (ed.), *Belgium and the Jews: Germans, Belgians, Jews*, Jerusalem: Yad Vashem, 1998, 600p.

בלגיה ישבו עם פלישת הנאצים כ-70,000 יהודים, 94% מהם ללא אזרחות בלגית. רוב היהודים באו מארצות מזרח-אירופה, חלקם מגרמניה. זאת היתה קהילת מהגרים יהודית חוססת ומגודגת.

שואת יהודי בלגיה הוא נושא שנחקר עד היום רק באופן מאוד מוגבל, בעיקר על ידי חוקרים בבלגיה; באנגלית כלל לא נתפרסם עד היום מחקר בנושא זה. ראש המכון, פרופ' דן מיכמן, יזם אפוא לפני כעשר שנים כינוס בנושא זה שהתקיים בחודשים מאי-יוני 1989 באוניברסיטת ברי-אילן. בכינוס השתתפו חוקרים מבלגיה, צרפת וישראל. 22 מהרצאות שנישאו בכנס מתפרסמים עתה בנוסח אנגלי בקובץ מקיף זה. יש בקובץ ארבעה חלקים:

- (1) היסטוריוגרפיה – ובו מאמר רחב ומקיף של דן מיכמן על מצב ההיסטוריוגרפיה של יהודי בלגיה על רקע חקר השואה הכללי, ועל התרומה שיש בהבנת גורל יהודי בלגיה לחקר השואה הכללי.
- (2) בלגים ויהודים ערב השואה – ובו מאמרים על התנועה הציונית לגווניה, השפעת הקומוניזם ברחוב היהודי, יחס הכנסיה הקתולית בבלגיה ליהודים, היחס של תושבי אנטוורפן ליהודים, התארגנות יהודי בלגיה לחרם כלכלי על גרמניה כשנות ה-30.
- (3) תקופת הכיבוש הנאצי – ובו מאמרים על המדיניות הנאצית-יהודית, על הכנסיה הקתולית, ממשלת בלגיה בגולה, תנועות המחתרת וההתנגדות, גורל היהודים בשטחי צפון-צרפת שסופחו לבלגיה, מדיניות האליטה היהודית נוכח הדרישות, תנועות הנוער הציוניות, הסתרת ילדים ובתי ילדים, ציור במחתרת.
- (4) אחרי השחרור – ובו מאמרים על הבריגדה היהודית, חינוך ילדים יתומים, קהילה של יוצאי בלגיה בני ירוק, ופעילות ההצלה והזיכרון בבלגיה מאז ועד היום. הספר מלווה במפות, בתמונות ובמפתח מפורט, ויש בו תרומה ייחודית לחקר השואה ולהבנתה.

Les Intellectuels face a l'Affaire Dreyfus, hier et aujourd'hui, edited by Roselyne Koren and Dan Michman, L'Harmattan: Paris and Montreal, 1997, 350 p.

ספר זה מביא 20 מאמרים בצרפתית ובאנגלית מכינוס שנערך ביחמת המכון לחקר התפרצות ישראל והקתדרה לחקר השואה ע"ש שפיגל בדצמבר 1994. הספר דן בהבטים מגוונים של תגובות אינטלקטואלים בצרפת ובעולם לפרשת דרייפוס מאז ועד היום. לגבי תקופת הפרשה אנו לומדים בין השאר על תגובות של ראשי התומכים בדרייפוס ושל כמה מהמתנגדים, על תגובות בעולם הערבי ובין השתתפים באוה"ב, ועל הרים באנטישמיות הגרמנית.

בחלק השני של הספר נדונות השלכות ארוכות טווח של הפרשה על החברה, השפה והתרבות הצרפתית בתחומים מגוונים ביותר, ובמיוחד על מעמדו ותפקידו של האינטלקטואל בעולם המודרני.

יגאל בוימין, *נאמנים לעצמם ולדרכם: המחתרת החלוצית בהולנד במלחמה ובשואה*, תל-אביב: יד שבנקין וכית לוחמי הגיטאות, 1998, 335 עמ'.

ספר זה, המבוסס על עבודת דוקטור, מציג את התנועה החלוצית ואת הכשרותיה בהולנד במשך שלושה עשורים, מתחילתן בשלהי מלחמת העולם הראשונה ועד לדעיכתן הטבעית לאחר תקומתה של מדינת ישראל. ראך טבעי הוא, שהשואה, כאירוע הדומיננטי באותו פרק זמן, מביאה לחלוקת המחקר לשלוש תקופות עיקריות – לפני השואה, במהלכה ואחריה.

כאשר לחקופה הראשונה, המסתיימת בכיבוש הולנד על ידי הנאצים במאי 1940, יש בדיון שני חלקים:

בחלק הראשון, (פרקים א'-ד') מתואר הרקע הכללי ונסקרת בו תופעת הנוער בחברה המודרנית בכללותה ובחברה היהודית בפרט, כאחד הגורמים שהובילו להקמתן של תנועות הנוער הציוניות ותנועת "החלוץ" באירופה. כמו-כן נסקרים בו הולנד והמכנה החברתי שלה בין שתי מלחמות העולם, יהדות הולנד בכללותה ו"ברית ציוני הולנד" בפרט.

בחלק השני (פרקים ה'-ח') מתוארת הקמתן וצמיחתן של תנועות הנוער הציוניות בהולנד דרכן הארגונית והפוליטית המיוחדת. נכתבים בו שלבי התפתחותו של התנועה החלוצית והכשרותיה בהולנד, ונחקר הרקע החברתי, הכלכלי והפוליטי שבתוכו פעלו. נבדקים הרקע והמצב, המנטליות השונה של החלוצים ויחסי הגומלין בינם לבין ארגוני ההכשרה שפרשו עליהם את הסוחר, והיחסים שבין ארגוני החלוצים השונים לבין עצמם; כמו כן מתואר אופיין של צורות ההכשרה השונות שצמחו במצאות ההולנדית, ומוצגת התפתחות היחסים בין תנועות הנוער הציוניות לבין החלוצים בכלל, והיחסים בין החלוצים מיוצאי תנועות אלה – רובם ילידי הולנד – לבין החלוצים ה"זרים", רובם יוצאי גרמניה. על רקע זה מתבררת התפתחותה של התנועה החלוצית והכשרותיה לכדי גורם עצמאי למדי. תשובות לב מיוחדת מוקדשת למקומה של השליחות הארץ-ישראלית בה, כאשר היעד האידיאולוגי של התנועה החלוצית היה עלייה לארץ-ישראל וחי עבודה בה, כבסיס לחייה הלאומית היהודית – כך במישור המקצועי ובמישור הרוחני כאחד.

התקופה השנייה (פרקים ט'-י"ב), עיקרה השואה ואירועיה ומרכזיות הרעיון החלוצי בחיי היהודים בתקופה זו, כאשר החלוצים מילאו תפקיד ייחודי, כקבוצה יחידה בין יהודי הולנד שגילתה התנגדות מאורגנת במסגרת יהודית. בתקופת השואה נתברר, שחלוצי הולנד היוו קבוצה נפרדת בקרב הציבור היהודי. שונותם וייחודם היו ממרכיבי היסוד, שבהמשך התבססה עליהם ההתארגנות המחתרתית; בשל הזהות העצמית הכרוכה של הקבוצה היא ראתה את עצמה לא רק כבעלת

רעיון, אלא כבעלת עתיד משותף בארץ-ישראל. היא עמדה בהצלחה ניכרת בלחץ הכלכלי פוסק של תקופת הכיבוש הראשונה ועד להתחלת הגירושים ב-1942 וגיבושה את אופיה ורוחה, כך שהבשיל בה גם רעיון ההתנגדות.

עם התחלת הגירושים החלה המתחרה את צעדיה הראשונים במפגש עם קבוצה של לא-יהודים, שנרתמו למפעל ההצלה של החלוצים ובמשך הזמן אף התקרבו והזדהו איתם. פעולות ההצלה הראשונות החלו בהסתתרות ומניית בצילה של "מורצת היהודים" והתרחבו לאיחוד מקומות מחבוא לצורך הסתתרות רבת היקף. החלוצים חיפשו ומצאו דרך לחציית הגבולות לצרפת ומעבר לה, דרך שהתפתחה לנתיב הצלה רחב ורב משמעות. פעולת ההצלה לא פסתה גם על החברים שנקלעו למחנה והשילוח בורסטורק ועשרות מהם הוכרחו מהמחנה או נשמרו בדרכים שונות מפני השילוח למורת. מהותן ואיכותן של כל הפעולות האלה נותחו בעבודה והוערכו שורשי הצלתן וכישלונן.

החקופה השלישית (הפרקים י"ג-ט"ו) היא מלמדת המלחמה – עם שחרור הולנד, היציאה מהמתחם ושיבת שארית הפליטה של יהודי הולנד, אנו בוחנים את הגורמים השונים שהקשו על שילובם מחדש של היהודים בהולנד, על רקע זה התארגנות מחדש של שרידי התנועה החלוצית והכשרותיה, והשפעתה על שיקומם של יהודי הולנד, ובפרט על ציניה, בשנה הראשונה אחרי השחרור. השליחות הארץ-ישראלית השפיעה בכל המובנים על סיום דרכה של התנועה החלוצית בהולנד, עם העלייה המסיבית של חבריה לארץ והקמת מדינת ישראל.

פנינה מיזליש, גם יהודי גם פולני, יומנו של ויקטור חיות, רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 1998, 300 צמ.

כשביקרה ד"ר פנינה מיזליש בפולין באוגוסט 1983 יחד עם קבוצה של חוקרים מאוניברסיטת בר-אילן, היא מצאה בספרייה של האוניברסיטה של קרקוב ספר עבה, מכורך בכריכת עור אדומה וכתוב ביד. זה היה יומנו האישי של ויקטור חיות, מראשי הקהילה היהודית בלבוב, שנכתב בלשון הפולנית בשנים 1926-1939. מייד עמד אנשי בר-אילן על חשיבותו של כתב היד, ולאחר זמן מה קיבלה הספרייה של האוניברסיטה שלנו את המיקרופילם שלו בעיסקת חליפין וד"ר מיזליש נתבקשה לתרגם אותו ולכתוב על מחבורת באספולריה של הימין ועל רקע התקופה שבה הוא נכתב.

ויקטור חיות נולד בלבוב ב-1875 וניסה אי שם בברית המועצות בקיץ 1940 (לפי גרסה אחרת הוא חוסל על ידי הנקו"ד בקיץ 1941). הוא היה בן למשפחה שמוצאה מפורטוגל, והיו בה רבנים וגם סוחרים שכמהלך המאה ה-19 פרצו את המסגרות של החברה היהודית המסורתית לכיוון ה"השכלה". אמו, שהיתה בת למשפחת רבנים חסידית ידועה, קיוותה שהוא ימשיך במסורת הרבנים של המשפחה. אך בהשפעת הספרות הפולנית הרומנטית שהובאה לביתו על ידי אחיו, הבוגרות ובהסכמתו השוקטה של אביו, נטה ויקטור חיות כבר מילדותו אל

הפטריוטיזם הפולני. כשלמד בגימנסיה האוסטרית בלבוב, שער שלהי מלחמת העולם הראשונה השתייכה לאימפריה האוסטרו-הונגרית ונקראה בשם למברג, הצטרף לתא פולני-מחתרתי שפעל בה. כשהדבר נתגלה לשלטונות הוא סולק מן הגימנסיה ונאסר. לאחר ששוחרר המשיך את לימודיו בבית ספר למסחר בברלין. כשחזר ללבוב כעבור שנים אחדות התחיל לעבוד בבנק. במשך הזמן פתח בנק פרטי-עצמאי שהעניק לו בסיס כלכלי איתן ומילא שורה של תפקידים ציבוריים בחיים היהודיים והכלליים של העיר. בשנת 1929 הוא נחמנה לאחד מסגני ראש עיריית לבוב, וכעבור שנה – לנשיא הקהילה היהודית.

חיות השתייך לתוגי האסימילציה, ומגוריו האמין שבפולין העצמאית יקבלו היהודים שוויון זכויות אזרחי מלא. אך כשראה שהתקוות הללו אינן מתגשמות פקד אותו באמצע שנות העשרים של המאה משבר אישי, שהביא אותו לכתוב את יומנו. את היומן הוא כתב ברציפות עד ה-22 בספטמבר 1939, היום שבו מסרו הפולנים את לבוב לידי הצבא הרוסי, בהתאם להסכם מולוטוב-ריבנטרופ שחילק את פולין בין גרמניה לברית המועצות.

לימין שני חלקים. החלק הראשון נכתב ב-1926, וככל הנראה הוא נועד להיות הפרק הראשון של אוטוביוגרפיה מקיפה שאותו התכוון חיות לכתוב. את החלק השני הוא התחיל לכתוב כעבור שנה, ובו תיאר ברציפות את מה שעבר עליו, במישור האישי-המשפחתי והציבורי כאחד. מתוך הדברים אנו למדים על מערכת יחסים המורכבת של חיות עם עמיתיו בקהילה היהודית והתונים השונים של הציבור היהודי בלבוב ובפולין כולה, עם התנועה הציונית, ועם ראשי השלטון הפולני בלבוב ובחורשה, ועל הבעייתיות של היהודים כמיעוט לאומי בפולין. בכתובתו הוא הטיב לשלב את הפן האישי והפן הציבורי ונתן ביטוי רב לחדדותו נוכח המצב הפוליטי המעורער במדינה, ההתדרדרות במצבן הכלכלי של השכבות הרחבות של הציבור היהודי, האנטישמיות הזגואה ועליית הנאצים בגרמניה ובאירופה כולה.

ויקטור חיות השתייך לתוגי האסימילציה, שהאמינו בשיתוף פעולה יהודי-פולני על בסיס אישי ולא השתתפו במאבקם של יהודי פולין למען זכויותיהם הלאומיות. לכן נכתבו עליו עד כה בארץ משפטים ספורים בלבד. מבני משפחתו נראה לא שרד איש מן השואה, ובני חוגו החברתי לא היו צינים ומטבע הדברים לא עלו ארצה. מחברת הספר שלפנינו השלימה את הידיעות עליו ועל מעשיו מתוך התכתבות עם אנשי האוניברסיטה של קרקוב, עידן מקיף בספרות ובעיתונות היהודית שהופיעה בפולין בין שתי מלחמות העולם בידיש ובפולנית, בארכיונים שונים בישראל ובארצות הברית, ומתוך שיתות עם מעט יוצאי לבוב בארץ שעוד זכור במקצת את חאיש (מרחק השנים עשה כאן את שלו...).

כספר מתגלה דמותו הטראגית של איש – ש"הודות לתענוצת המפלאים של הגורל" ראה את עצמו "גם פולני וגם יהודי", שמשחר נעוריו האמין בסימביוזה יהודית-פולנית, אך שבמהלך חייו נוכח לדעת שלמעשה אין דבר זה בר מימוש משום שגם הפולנים וגם רוב היהודים בפולין לא היו מעוניינים בו.

בעקבות עבודתה של ד"ר מיזליש עמדו גם באוניברסיטה של קרקוב על חשיבותו של היומן, ובשנת 1997 פירסמו אף הם גרסה של הספר בפולנית:

Semper Fidelis, Wiktor Chajes עם מביא והערות מאת Pawel Pierzchala.
אף שם ראים את הדין כמסמך מיוחד במינו שפירסומו שורף אור על אחד
האישים המרכזיים שפעלו ביהדות פולין ערב תורבנה.

דן מכמן, **השואה והקדמה, המשפחה, מינה וסוגיות יסוד, תל-אביב: מורשת, בית**
לוחמי הגיטאות, יד ושם, 1998, 288 עמ'.

בספר זה של פרופ' דן מכמן יש ניסיון לכרד כמה סוגיות יסוד בהבנת השואה והכתיבה
עליה באמצעות דיון בשאלות של תפקוד ומינה. הבהרה נאותה של נושא המחקר
(האידיע והיסטוריה, התופעה או התהליך) מצד תוכנו, מהותו ונבולותיו היא הפעולה
הקדמית המשנה. תוצר ההמשנה הוא המושג והתוצרת הניתנת לו היא המנהג.
המחבר ממקד את דיונו בספר זה בהיבטים של החברה היהודית והמקדורה בעת
השואה. סוגיות יסוד היסטוריות נרונות בספר באמצעות בחינת ההמשנה והמינהג
של הנושאים: שואה, העם היהודי, נאציזם, הצלה, יודנראט, מנהיגות, התנגדות,
שיתוף פעולה ושארית הפליטה.

שלשה-עשר המאמרים שבספר מרכזים בשבעה שערים: השואה; פשיזם
ונאציזם; יודנראט; צורה, הצלה צפייה; התנגדות; הדת היהודית והיהדות הדתית;
ציונות, יישוב, שארית הפליטה.

באחד המאמרים בספר, "חיים דתיים יהודיים תחת השלטון הנאצי: גישות של
נאציזם ובעיות של יהודים", סוקר פרופ' מכמן עדויות שונות מהן עולה כי במכלול
רדיפות היהודים החריפות והנוקשות צ"י הנאצים היה קיים חוסר עקביות תמידי
בתחום היחס לענייני הדת היהודית. חוסר עקביות זה נבע מהיעדר מדיניות מוסמכת
והנחיות בודדות בנון מצד מוקדי שלטון מרכזיים. דימויים אנטישמיים מסורתיים
בדבר "מהות היהדות והיהודים" היטו את הראייה מהמהות האמיתית של היהדות
ומהמנהגים והפעולות החשובים ליהודים הדתיים עצמם. הידרדרות הנאציזם לקיום
חיים דתיים התחוללה כחלק מההידרדרות הכללית של החיים היהודיים תחת העול
הנאצי. יכולתם של היהודים הדתיים להמשיך ולחיות את אורח חייהם על-פי
אמונתם הייתה תלויה תלות גמורה בהתפתחויות הכלליות, כגון: שלבי התייצבות
של המשטר בשנים הראשונות לאחר 1933, התקרבות המלחמה, סוג ממשל
הכיבוש שהונהג במקום מסוים, והרכב מינהל הכיבוש המקומי. עם זאת, ההגבלות
שנטלו היהודים הדתיים על עצמם כתוצאה מדבקותם באורח חייהם, הוסיפו
לקשים הרבים מנשוא שממילא ניצבו לפניהם מעצם היותם יהודים.

ספר זה הוא ספר יחיד עד היום המוקדש כולו לבעיות חקר השואה, ואין ספק
שישמש כספר יסוד לחוקרים, לסטודנטים ולמתעניינים מן השורה.

אודיכריסטוס בור-אילן
המכון לחקר השואה ע"ש ארנולד וליאונה פינקלר

שיקום הציונות הדתית בקרב "שארית-הפליטה" באירופה

לאחר השואה

הנשים שישאו בזה עין
לדבר צאת הספר "יודי מודרני"
לדבר של מודרני וסל

בעריכת חנה אשכול

מרח "תשואה למחקר" מס' 16
דסה-בן תשנ"ח

אודיכריסטוס בור-אילן
Bar-Ela University

חקרי צ"י

מבשר מסאמריו של

צ"י ב"ב

על

אנטישמיות, גרמניה ויהדות, נענוות ונאציזם
והשואה והשלכותיה

מונחים לו על ידי

המקוללת למדני היהדות

הקדומה ע"ש בראן

לחברות היהודים בפרושיה

מחלקה להיסטוריה כללית

סדרת השוואת למחקר מס' 7

טבת תשנ"ח/דצמבר 1996

אוניברסיטת בר-אילן
הפקולטה לחקר היהדות
Faculty of Jewish Studies

המכון לחקר השואה ע"ש ארנולד וליאונה פינקלר
The Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research

הציבור הדתי בארץ-ישראל בתקופת השואה:
רשימת פרסומים (מאמרים וספרים) על השקפות
בענייני האמונה היהודית והשואה:
1948-1938

מנחם ביידי
פרופ' גרשון גרינברג

Bar-Ilan University
Faculty of Jewish Studies

The Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research

Wartime Yishuv Religious Jewry Confronting the Holocaust:
An annotated listing of articles and books
reflecting Jewish religious responses
in Eretz-Israel during the era of catastrophe, 1938-1948

Compiled by
Gershon Greenberg

Basic Research Materials Series, no. 9
Ramat-Gan 1997

אוניברסיטת בר-אילן
הפקולטה למדעי היהדות

התנועה לחקר השואה ע"ש ארנולד וליאונה פינקלר
המכון לחקר השואה ע"ש ארנולד וליאונה פינקלר
המכון לחקר התנועה הישראלית בזמן תנועה

"פוסט-ציונות" ושואה

המלחמה הציבורית הישראלית בנושא "הפוסט-ציונות" בשנים 1993-1996
(תקופה של סוגיות השואה כ-20 עמודים)

ליקט, ערך והקדים מבוא
דן מיכמן

סדרת "תשובות למחקר" מס' 8
הוצאת מוסדות - לצורך לימוד ומחקר
מבוא חשדני - ינואר 1997

Bar-Ilan University
Faculty of Jewish Studies

The Abraham and Ets Spigel Family Chair in Holocaust Research
The Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research
The Institute for Research on Diaspora Jewry in Modern Times

Post-Zionism and the Holocaust

The role of the Holocaust in the public debate on Post-Zionism in
Israel (1993-1996)
a collection of clippings

Collected, edited and with a foreword by
Dan Michman

"Research Aids" Series No.8
January 1997

Les Intellectuels face à l'Affaire Dreyfus alors et aujourd'hui

Sous la direction
de Roselyne Koren
et Dan Michman

**LES INTELLECTUELS
FACE À
L'AFFAIRE DREYFUS
ALORS ET
AUJOURD'HUI**

Walter Zwi Zacharack
Louis Bodin
Danielle Delmaire
Guy Hoerscher
Ilan Grellsanner
Richard Griffiths
Juliette Hassine
Roselyne Koren
Jacques Kornberg
Evelynne Méron
David Ohana
Alain Pagès
Leonid Protsman
Georges-Elia Sarfati
Shaul Schayik
Simon Schwarzsuchs
Zvi Henry Weinberg
Robert Wistrich
Limer Yagil
Eli-Ami Zucker

L'Harmattan

אוניברסיטת בר-אילן
הפקולטה למדעי היהדות
תקנתורה לחקר תולדות יהודי אירופה בתקופת השואה ע"ש הרב פנחס ברנר
בשיתוף
המכון לחקר השואה ע"ש ארטור וליאונה פינקלר

משה ורדיגר
השואה כנקודת מפנה תיאולוגית

החידוד שזכה בפרס ע"ש שרה שלני-זיסקינד לשנת תשנ"ח

המחקר חבא בסיוע הקרן ע"ש ישראל ומרים בליצר

סדרת "חשיפה למחקר מס' 11
רמת-גן, תשנ"ח

Bar-Ilan University
Faculty of Jewish Studies

The Rabbi Pynhas Broner Chair in the the History of European Jewry
During the Holocaust
in cooperation with
The Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research

Moshe Verdiger
**The Holocaust as a Theological
Turning Point**

1998 Winner of the Sara Plager-Zyskind Prize

A Publication supported by the Israel and Miriam Blitzer Fund

Basic Research Materials Series no.11
Ramat-Gan, 1998

גם יהודי גם פולני יומנו של ויקטור חיות

מהדורה עברית עם מבוא והערות
מאת
פנינה מיזליש

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

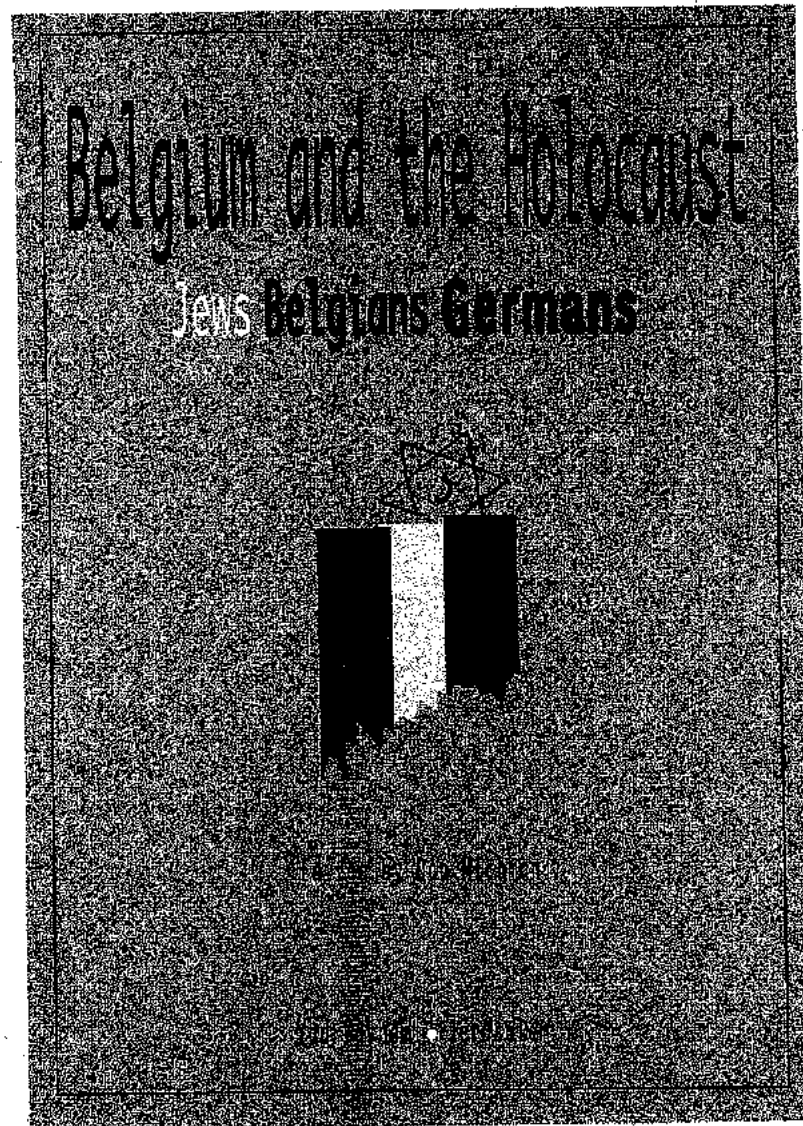
Igal Benjamin

FAITHFUL TO THEIR DESTINY AND TO THEMSELVES

The Zionist Pioneers' Underground in
the Netherlands in War and Holocaust

YAD TABENKIN
Research and Documentation Center
Of the United Kibbutz Movement

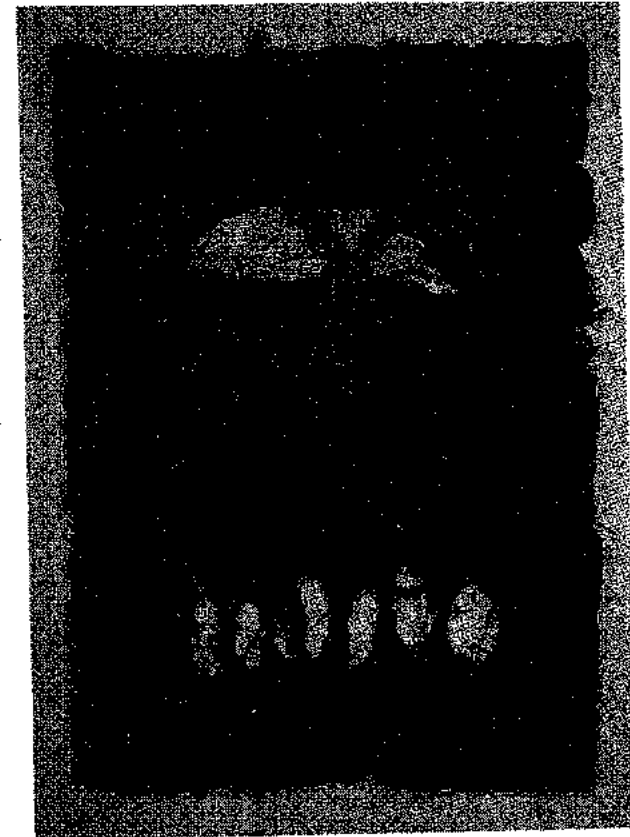
BEIT LOHAMEI HAGHETAOT
Ghetto Fighters' House

דן מכמן

השואה וחקרה

המשגה, מינוח וסוגיות יסוד

מורשת

ואכן, עוד ב-1903 כתב לנין במאמרו "על מקומו של ה'יבנה' במפלגה": "טיעונו של ה'יבנה', שפונה לרעיון של האומה היהודית, הוא ללא ספק עניין של עיקרון. אולם, לרע המול, הרעיון הציוני הזה הוא מוטעה כולו וריאקציוני במהותו. היהודים מדלו להיות אומה, שהרי מושג זה לא יתכן בלי טריטוריה, טוען אחד מהחיאורטיקנים המרקסיסטיים הבולטים, קארל קאוטסקי... ולא מוזמן תוך ניתוח בעייה לאומית באוסטריה, אותו המחבר נתן את ההגדרה המדעית למושג הלאום וקבע שני קריטריונים עקרוניים של המושג, שפה וטריטוריה... הראיון של האומה היהודית הנפרדת אינו עומד בביקורת מדעית וריאקציוני מבחינה פוליטית... לא רק בפי חסידיו העקבים [הציונים], אלא גם בפי אלה המשתדלים להכליאו עם רעיונות הסוציאל-דמוקרטיה [הבולטאים]."²

כפי שניתן לראות, לנין השתמש בטענתו ש"יהודים הם אינם לאום" כדי להתקף את העיקרון הלאומי שהונה ביסוד עמדתו של ה-"יבנה", ולמטרה זו פנה להגדרת מושג הלאום, שקאוטסקי פיתחו לרבריה.³ המאבק האידיאולוגי שהחריף בשנים שלאחר מכן הניע את הבולשביקים לעבר קונצפציה לאומית חד-משמעית משלהם, ואת המשימה הזאת ביצע סטאלין ב-1913 במאמרו "מרקסיזם והשאלה הלאומית". עורך הבקורת של המאמר היה מכון הן נגד ה"ספרטיסטים" הבולטאים והן נגד האוסטרו-מרקסיסטים הבולטים באוור (Bauer) ורנר (Renner), שלדעתו של סטאלין הציגו את ההגדרה ה"אידיאליסטית" של מושג הלאום. כנגדם פיתח סטאלין את ההגדרה ה"מאטריאליסטית": "האומה היא ישות היסטורית. יציבה של האנשים, שהופיע על בסיס שפה, שטח וחי כלכלה משותפים ומבנה פסיכולוגי המתבטא בשותפות תרבותית". מכאן הוציא המחבר את המסקנה, כי אם חסר לקבוצה אחד מהקריטריונים האלה, אין היא בגדר אומה, מכאן גם מסתבר, שאומה קיימת יכולה לחלוף מן העולם – אם אחד מהסממנים האלה יאבד לה במרוצת הזמן.

מובן מאליו שלפי הגדרה קשה כל-כך היהודים לא יכלו להיות לאום, ולרעיון הזה סנה סטאלין מיד: "באור מתייחס את היהודים כלאום... אך על איזה 'גורל משותף' או איזה קשר לאומי ניתן לדבר, למשל, ביתם היהודים גרמניים, רוסטניים, וסיים ואמריקניים, המנותקים אלה מאלה לחלוטין, החיים במקומות שונים ומרבים בשפות שונות? מהו הלאום היהודי הזה שבניו חיים בחלקים שונים של כדור הארץ, לא ידאו זה

העם היהודי וההיסטוריה היהודית בתפיסה הלאומית הסובייטית

מאת
דן זייץ

מטרתו של עבודה זו היא לדרך בנישה המרקסיסטית בנוסחה הסובייטית אל העם היהודי וההיסטוריה היהודית. לשם כך נתייחס בפרק הפותח להתגבשותה של התפיסה הלאומית בכתביהם של האבות-המייסדים של המפלגה הבולשביקית ולמקומם של היהודים בתפיסה זו. לאחר מכן נדון בשאלה של מידת השפעתן של ההנחות האידיאולוגיות האלה על הכתיבה בגושא העם היהודי ותולדותיו לפי הפרסומים הסובייטיים משנות ה-30 עד שנות ה-70. לצורך זה נסתמך בעיקר על שני סוגי מקורות: אנציקלופריות וספרי לימוד להיסטוריה לחטיבות ביניים. פרסומים כאלה מהווים עניין מיוחד למחקרנו מעצם טבעם: הם העניקו את יסודות המידע למבוגרים ולילדים ברושאים שונים, ומשום כך אחת מהדרישות העיקריות שהוצגו ביחס לתוכנם היתה – התאמה של הניסוחים לקו האידיאולוגי הרשמי, ששלט בכיתה.

רקע

מושג הלאום הופיע בספרות המרקסיסטית ברוסיה בעשור הראשון של המאה ה-20, והשפעתם של אירועי התקופה על פיתוח המושג היתה ניכרת. באותם הימים השאלה הלאומית בקיסרות הרוסית הרב-לאומית היתה חריפה במיוחד; בהיסטוריוגרפיה של מהפכת 1905 היא נחשבת לאחד מהגורמים העיקריים שהביאו לפריצתה.

חשוב לציין עוד, שבשנים אלה ניהלה סיעת הבולשביקים במפלגת הפועלים הסוציאל-דמוקרטית של רוסיה (רסדר"פ), שראתה את מפלגתה כארגון ריכוזי כלל-אימפריאלי, מאבק לזהט נגד תביעתו של ה-"יבנה" כי הסוציאל-דמוקראטיה ברוסיה תיבנה כארגון פדרטיבי של מפלגות לאומיות.¹

בנסיבות האלה הפכה בניית הקונצפציה הלאומית למשימה בעלת חשיבות פרקטית רבה בעיני החיאורטיקנים הבולשביקים, ובהתחשב בתפקיד הפעיל שהיה ליהודים באגף השמאלי של הקשת הפוליטית ברוסיה דאו באופן כללי ובכוח המהותי שהיה ל-"יבנה" בפרט, עלתה השאלה היהודית במסגרת תפיסה זו באופן בלתי-נמנע.

¹ את נסיבות ה"ספרטיסטיזם" גילו גם סיעות לאומיות אחרות במפלגה (פולנים, קווקאזים וכו') יד על כך, אותה השאלה, כלומר, המבנה הארגוני-המפלגתי, הפכה גם לנושא חריטום הבולשביקים בין ה-רסדר"פ, לנין והמפלגה הסוציאל-דמוקראטית בקיסרות האוסטרו-הונגרית, שהגלה בביקורת המבנה הפדרטיבי.

² H. Lumer (ed.), *Lenin on the Jewish Question*, New York, 1974, p. 48.
³ ס' שווארץ, המבנה את שני מאמרי של קאוטסקי, "טבח קישניכ והשאלה היהודית" ו"המשבר באוסטריה" (1903) שעליהם הסתמך לנין, מניע למסקנות כולקמן: Actually, Lenin modified Kautsky's views by stating dogmatically and out of context what had been only one step in a tentative sociological analysis of the roots of antisemitism... Kautsky had not sought to give an abstract answer to the question as to whether or not the Jews were a nation... Nor did Kautsky undertake to lay down "fundamental criteria" for a "scientific definition" of the "concept of nationality". S. Schwarz, *The Jews in the Soviet Union*, New York, 1951, pp. 50-51.

את זה לעולם, ולא יתאחד לעולם לשום מטרה משותפת ו". והמסקנה שנבעת מהשאלות הרטוריות האלה היא: "לא, לא למען 'לאום-על-גייר' שכזה בונה הסוציאל-דמוקראטיה את חכמה בתחום הלאום. היא יכולה להתייחס רק ללאומים של ממש, לאומים הפועלים ומתעצבים וגומלים כך מדיניות החייחנות ראויה".⁴

כפי שניתן לראות, גם הניתוח התיאורטי של סטאלין הוכתב בראש ובראשונה על-ידי שיקולים פרקטיים. באופן כזה ניתן לסכם את הפרק בשני רעיונות שאותם הביאה לידימסקי-ציגלמן במאמרה בנושא דומה: א. מושג הלאום, שהופיע בכתיבה של המרקסיסטים הרוסיים לא כתוצאה של מחקרים בתחום האתנוסוס וההיסטוריה שלהם, אלא מעקרונות הניתוח המטריאליסטי של ההיסטוריה, היה קשור מלכתחילה כפתרון הבעיות האקטואליות של הסוציאל-דמוקראטיה הרוסית; ב. התיזה "יהודים אינם לאום" לא נבעה כראשיתה ממניעים לאומניים; מטרתה הייתה לחסל את התפיסה הפרוליסטית.⁵

האנציקלופדיה הסובייטית

במחצית השנייה של שנות ה-20, כאשר המשטר החדש התייצב היטב בברית המועצות, נוצר הצורך באנציקלופדיות חדשות, בהן יוגדרו כל מיני מונחים לפי התחזיה של האידיאולוגיה השלטת. בהתאם לכך התחילו משנת 1926 לעבד שלושה פרויקטים: בשנים 1926-1932 יצאו לאור 25 כרכים ראשונים של "האנציקלופדיה הסובייטית הגדולה", 10 כרכים של "האנציקלופדיה הסובייטית הקטנה" (ה-ב.ס.א. והמ.ס.א. לפי ראשי חיבות המקבילים בברית המועצות), והכרך הראשון של המילון האנציקלופדי. המסקנה הראשונה שניתן להסיק על סמך פרסומים אלה שהיא רלוונטית למחקרנו, היא שהגדרת הלאום ה"מטריאליסטית" של סטאלין לפי ארבעת הקריטריונים הבסיסיים הפכה לרשמית בתפיסה המרקסיסטית בוסתה הסובייטית.⁶ החל משנת 1930 והלאה פתחו באנציקלופדיות הסובייטיות את הערך "לאום" בהגדרה זו. עתה ניתן לפנות לשאלה שהתייחסתי אליה בדברי הפתיחה: מה הייתה מידת השפעה של הגדרת המושג הנ"ל (ושל המסקנה שנובעת ממנה באופן הגיוני כי היהודים אינם אומה) על הכתיבה בעניין היהודים. קריקת הערך "יהודים" בחטיבה האנציקלופדית הראשונה⁷ מאפשרת לציין כמה אפיונים המשותפים לכל שלוש האנציקלופדיות הנ"ל:

⁴ I. Stalin, *Marxism i natsionalni vopros*, Moscow, 1936, pp. 18-19.

⁵ לידימסקי-ציגלמן, "שלילת ישותם האתנית של היהודים באנציקלופדיות הסובייטיות", יהודי ברית המועצות 10 (1987), עמ' 103-104.

⁶ *Malaya Sovetskaya Encyclopedia*, vol. 5, Moscow, 1930, p. 307.

⁷ *Malaya Sovetskaya Encyclopedia*, vol. 3, Moscow, 1930, pp. 44-51; *Sovetskiy Encyklopedicheski Slovar*, vol. 1, Leningrad, 1931, pp. 589-592; *Bolshaya Sovetskaya Encyclopedia* vol. 24, Moscow, 1932, pp. 13-165.

(1) בעיות ההגדרה: במהדורה הראשונה של ה-ב.ס.א. וה-מ.ס.א. הגדרת היהודים נעדרת בכלל: במקור הראשון פותחים את הערך בסקירה אנתרופולוגית ובשני – בסקירה אתנוגרפית. במלון אנציקלופדי מוגדרים היהודים כ"עם ממוצא מעורב". לעומת המושג "אומה", אשר לפי התפיסה הסובייטית מוגדר באופן חד-משמעי בהתאם לארבעה אפיונים בסיסיים, קיים מושג נוסף: "עם", שלפי אותה התפיסה יכול להתייחס לקבוצה אתנית כלשהי (שבטים, עממים, לאומים).

(2) גודל הערכים: כולט לעין גודלו של הערך "יהודים" – מעבר לכל פרופורציה בהשוואה לערכים אחרים. למשל, במילון הסובייטי מוקדש ליהודים מקום הגדול פי 3-3 מזה שמוקדש לאנגלים או לבלגים! בכרך ה-24 של ה-ב.ס.א. סך הכל 800 טורים ו-60 ערכים גדולים. מתוכם הערך "יהודים" מקיף 152 טורים, במילים אחרות, כ-20% של הכרך!

(3) ההיסטוריה היהודית: בשלושת הערכים הנזכרים תופסת ההיסטוריה היהודית מעל למחצית מהגודל הכללי. היא מוצגת כסיפור רצוף מימי קדם כארץ-ישראל ועד לימינו, מחולקת לתקופות וכוללת מידע מפורט ומקיף על קורות היהודים בארצות שונות. כמובן, ההיסטוריה הזאת נכתבה בהתאם להנחות של ההיסטוריוגרפיה המרקסיסטית, כלומר דגש מיוחד הושם על מאבק המעמדות בחברה היהודית, וכן לתפקיד הכלכלי והחברתי של היהודים בארצות שונות. נכון גם, שהגורם הדתי כמעט לא מופיע בתיאורים האלה. אך בכל זאת, אין ספק שלפנינו היסטוריה לאומית של עם אחד.

(4) ערכים נוספים: נוסף על הערך "יהודים" מובאים באנציקלופדיות הראשונות ערכים שכוללים מידע מפורט למדי בנושאים כגון: ספרות יהודית, מוסיקה יהודית, שאלה יהודית, שפה יהודית, אומנות יהודית וכן ביוגרפיות של יהודים בולטים עם ציון מוצאם הלאומי. בהקשר הזה כדאי לציין את ההבדל שקיים בשפה הרוסית בין המילה "יברי", שמצביעה על השתייכותו האתנית של נושא, לבין המילה "איודי", שמתייחסת לבן ארץ יהודה או לבן דת משה. בערכים ביוגרפיים משתמשים בתואר "יברי" בלבד, בלא הבדל האם מדובר בישעיהו, יהודה המכבי, הרמב"ם או משה מנדלסון, ודבר זה מחזק, כמובן, בלב הקורא את החושפת רצונותיה של ההיסטוריה היהודית.

אם לסכם את האפיונים האלה ניתן לומר, שבחטיבה האנציקלופדית הראשונה (של תחילת שנות ה-30) היהודים מוצגים דווקא כאומה בעלת היסטוריה ארוכה ותרבות עשירה. ללא ספק, הדבר סתר את הגדרת האומה הרשמית, ואם כי הסתירה גרמה לבעיה של הגדרת היהודים, היא לא השפיעה כל-כך על תוכן הערכים.

משנת 1950 והלאה התחילה לצאת לאור המהדורה השנייה של האנציקלופדיה הסובייטית, הגדולה. הייתה זאת התקופה של המערכה האנטישמית, הדרושה בשם "המאבק נגד הקוסמופוליטים", והזיקה בין ההקשר הפוליטי לבין הצגת התמונה היהודית במהדורה זו בולטת לעין. אכן, אחד המאמרים בעיתונות הסובייטית, שסימלו את פתיחת המבצע, היה מוקדש דווקא לעניין ההוא. במאמר "קוסמופוליטים נטולי-מולדת" שהתפרסם בפברואר 1949, הותקפו מתברי התכנית ללקסיקון בשביל המהדורה השנייה של ה-ב.ס.א. בכך שנתנו מקום וביטוי ל"השקפות הקוסמופוליטיות"

שבספרות היהודית. עוד נטען, כי לספרות היהודית בת-זמננו חוקיש בלקסיקון מקום שווה למקום המוקדש לספרות האזכרית, הקאזאכית והגרוזינית גם יחד. יתרה מזו, "מחבר" הלסקיקון לוקחים את "כל הספרות היהודית" [כתיבה אחת], בלא אבחנה לגבי ארצות ומשטרים מדיניים, ושולפים את כדל-הרעיון הקוסמופוליטי הבורגני-הלאומני על ספרות יהודית "כלל-עולמית כביכול". אין לכנות תפיסה זאת אלא כהתרפסות-עבדים לתאוריות לאומניות-בורגניות ערניות⁸, כך נאמר.

בעקבות זאת חל שינוי רדיקלי בכתיבה בנושא היהודים במהדורה זו בהשוואה למהדורה הקודמת. יתר על כן, כל האנציקלופדיות שיצאו לאור מאוחר יותר התבססו על הניסוחים שב-ב.ס.א. 2⁹ במילים אחרות, גם כאן ניתן לדבר על אפיונים המשותפים לגישה אל היהודים:

(1) ההגדרה: ביחס ליהודים כתוב ב-ב.ס.א. 2 שזה "שם כללי לעממים שונים שנמצאם המשותף ביהודים הקדומים, העם שהיה מצוי בפלשתינה מאמצע האלף השני לפנה"ס ועד למאות א'-ב' לספירה. יהודים אינם מוזהים אומה כיוון שהם אינם..." – וכאן מובאת הגדרת האומה הרשמית.¹⁰ הניסוח הנ"ל נכנס לכל האנציקלופדיות המאוחרות עם שינויים קלים וללא הטענה החד-משמעית כי יהודים אינם לאום.

(2) גודל הערכים: לעומת המהדורה הראשונה של ה-ב.ס.א., ששם הערך "יהודים" תמס כ-150 טורים, במהדורה השנייה אנו מוצאים רק 4 טורים, וכ-2,5 טורים במהדורה השלישית.

(3) ההיסטוריה היהודית: את המידע המקוטע ב-40-50 שורות על חיי היהודים בארץ-ישראל ובתפוצות ניתן להגדיר אך בקושי כ"תולדות עם ישראל", במיוחד על הרקע של היסטוריה מקיפות בערכים שמוקדשים לעמים אחרים בארצותיהם.

(4) מידע נוסף על היהודים: בולט לעין העדרם של ערכים נוספים המתייחסים לתמטיקה היהודית. נוסף על כך, נעדר גם חלק משמעותי של הערכים המוקדשים ליהודים ידועים, ובערכים שנשארו הוחלף ציון מוצאם היהודי על-ידי ציון ארצות חיים. באופן כזה, בר-כוכב מתואר כ"מנהיג המרד האנטי-רומי ביהודה", הרמב"ם הופך ל"פילוסוף, תיאולוג ורופא מימי הביניים שגולד בספרד", שפיטוחה – ל"פילוסוף-מטריאליסט הולנדי", ואיינשטיין – ל"פיסיקאי גרמני".

בקיצור, תוך השוואה בין האנציקלופדיות המאוחרות לחטיבה האנציקלופדית הראשונה, ניתן לומר שהשינוי בגישה הסובייטית אל היהודים התבטא קודם כל

⁸ Literaturnaya gazeta, February 12, 1949.

⁹ ראה בפרט: *Malaya Sovetskaya Encyclopedia*, vol. 3, Moscow, 1959, p. 774; *Bolshaya*.

Sovetskaya Encyclopedia, vol. 7, Moscow 1974, p. 10; *Sovetskyi Encyklopedicheski*

Slovar, Moscow, 1964, p. 412.

¹⁰ *Bolshaya Sovetskaya Encyclopedia*, vol. 15, Moscow, 1952, p. 377.

המילה "עממים", מתורגמת כאן את המושג הרומי "צירונוסטי". בסוף שנות ה-30 בערך, נבנתה בתפיסה הלאומית הסובייטית הייחודיה מוסימת, שלמה "נאורונוסט" (לשון יחיד של "עממים") מיוחס לשלב ביניים בתהליך ההתפתחות מ"שבט" ל"אומה".

בהסרת הסתירה שהיתה בין הגדרת האומה הרשמית לבין דיון ביהודים כלאום אחד; מעתה גם אי-אפשר היה לדבר עוד על היסטוריה יהודית לאומית, שהיא לא היתכן היסטוריה אחת ל"עממים שונים בארצות שונות". השינוי בתפיסה בא לידי ביטוי לא רק באנציקלופדיות אלא גם בפרסומים אחרים, כמו למשל בספרי לימוד לחטיבות ביניים, כפי שנראה להלן.

ספרי הלימוד הסובייטיים

בפרק זה נשתמש באותה השיטה, כלומר, נתייחס להבדלים בין ספרי הלימוד שיצאו לאור בשנים שונות. למעשה, בכל הנוגע לחומר הנלמד בהיסטוריה נשארה התוכנית במלכות קבועה פחות או יותר משנות ה-30 ועד סוף שנות ה-80, ועובדה זו מקילה במידה רבה את הכריקה ההשוואתית. לצרכנו נפנה בעיקר לספרי לימוד להיסטוריה של העולם העתיק לכיתה ה' של חטיבת הביניים.

באמצע שנות ה-30 נלמדו תולדות העולם העתיק בבתי הספר הסובייטיים לפי ספרו של ב. ניקולסקי.¹¹ אין בספר הזה סעיף נפרד שדן בהיסטוריה היהודית, אבל מאידך לא מעט בנושא הזה ניתן למצוא בסעיפים המוקדשים להיסטוריה של מצרים, פרס, יוון, ובעיקר רומא. בהקשר הזה מסופר גם על המרידות בשנים 66-70 ו-132-135 בגורמים מרכזיים אשר ערערו את עצמתה של הקיסרות הרומית.

החל משנת 1940 ועד ל-1953 השתמשו בספרו של פרופ' א' מישולין שפורסם בכמה מהדורות.¹² בספר זה יש סעיף מיוחד בשם "מלכות ישראל ויהודה", שמקיף כ-3 עמודים. ההיסטוריה היהודית מובאת כאן מתוך השקפה מטריאליסטית החל מכיבוש ארץ-ישראל, דרך מלכות דוד ושלמה ועד נפילת יהודה וישראל. יש כאן התייחסות לתנאים הגיאוגרפיים של ארץ ישראל, לריכוז החברתי ולתעסוקת האוכלוסייה. מצוינת הופעתו המוקדמת של הכתב. ידיעות על ישראל ויהודה מובאות גם בלוחות הכרונולוגיים ובמפות.

ברם, באמצע שנות ה-50 חל מפנה חד. בשנת 1954 יצא לאור ספר לימוד לתולדות העולם העתיק מאת ס' קובאלוב.¹³ מדפי ספר זה נעלמה לחלוטין המילה "יהודים" ושמות כגון: יהודה, ישראל, ירושלים. את מקומם תפסו כינויים כמו סוריה, הסהר הפורה, ולעיתים רחוקות – פלשתינה. אותו המצב נשתמר בספרו של פ' קורובקין, שפורסם מ-1957 ועד סוף שנות ה-80 במהדורות רבות.¹⁴

את השינוי, שחל במחצית הראשונה של שנות ה-50 ניתן להדגים על-ידי שלושה קטעים בנושא של מרד התפוצות כפי שהופיעו בספרי הלימוד של שנות ה-30, ה-50, וה-70:

¹¹ N.M. Nikolsky, *Drevnii mir: Uchebnik dlia srednih shkol*, Moscow, 1933.

¹² A.V. Mishulin, *Istoria drevnego mira*, Moscow, 1940.

¹³ S.I. Kovalev, *Istoria drevnego mira*, Moscow, 1954.

¹⁴ ראה בפרט: F.P. Korovkin, *Istoria drevnego mira*, 17th ed., Moscow, 1977.

טראינס קיבל החלטה לקיים מסע מורחה, בדומה למפעלו של אלכסנדר מוקודון. הוא הצליח בכיבוש ארמניה ומסופוטמיה, בהמשך כבש את בבל ולבסוף תדר אל ליבה של פרסיה. התקדמותו נעצרה ע"י ההתקוממות הגוראה של היהודים, שפרצה בעורף של צבאו. זו זמנית מרדו היהודים בקיסרות, במצרים וכקפריסין ואלה שחיו בממלכת פרס על נהר פרת במהלך אירועים אלה מת טראינס, ויורשו החזיר לפרסים את כל הארצות הכבושות.¹⁵ בסוף שנות מלכותו יזם טראינס מסע מורחה. הרומאים כבשו את מסופוטמיה כולה והתקדמו עד לספרך הפרסי. בזמן ההוא פרצו המרדות בעורפו של הצבא הרומאי – במסופוטמיה, במצרים, במקומות אחרים הן דוכאו באכזריות, אך לא נשארו עוד אמצעים, כדי להמשיך את המלחמה במזרח.¹⁶

בשנים 115-116 כבשו צבאות הכנענה של טראינס את הסוריה הפורה. מעולם לפני כן לא חדרו הלגיונות הרומאיים מורחה כל כך. אולם כפרובינקיות התקוממו העמים הכבושים. לאור הסכנה נאלץ טראינס לעצור את מסעו ולכוון את צבאותיו נגד המורדים.¹⁷

לצד, גבולות סקירה זאת אינן מאפשרות להרחיב את הדיון. ניתן לציין רק שהמפנה הזה של שנות ה-50 אופייני לא רק לספרי הלימוד להיסטוריה של העולם העתיק. באותן השנים נעלמים היהודים גם מתולדות ימי הביניים (כיתה ו'), מתולדות רוסיה (כיתה ד'), מההיסטוריה של העת החדשה (כיתות ח'-ט'), ומתולדות ברית המועצות (כיתות ט'-י').¹⁸ במילים אחרות, מדובר לא רק בשלילתה של היסטוריה יהודית לאומית, אלא בהיעלמותם הטוטלית של היהודים מההיסטוריה העולמית.

סיכום ומסקנות

על סמך המקורות שהשתמשו בהם במאמר זה ניתן להסיק כמה מסקנות. קודם כל, הגדרת הלאום "המטריאליסטית" ושליטת קיום האומה היהודית הנפרדת, שהיתה קשורה ישירות להגדרה זו בכתביהם של לנין וסטאלין, נבעו במידה מהותית מהערכים הארגוניים-המפלגתיים של השעה. אולם לאחר שהובלשביקים עלו לשלטון ברוסיה, הקשר המיידי בין שתי ההנחות האלה נותק. מצד אחד, תפיסת האומה על-פי סטאלין, שתאמה היטב את עקרונותיו של ה"סוציאליזם המדעי" בנוסחו הסובייטי, נתקבלה כרשמית ככל שנות קיומה של ברית המועצות. מצד שני, הטענה כי "יהודים אינם לאום" איבדה במידה מסוימת את האקסואליות הפוליטית שלה עם חיסול ה-"בונר" והמפלגות הציוניות כברית המועצות וירדה לזמן-מה מסדר היום. אם נזכור גם את התפקיד המשמעותי שהיה ליהודים בחוגי האינטליגנציה הסובייטית החדשה ואת פריחת התרבות היהודית החילונית בשנות ה-20, ניתן יהיה להבין את הדיון הממושך

¹⁵ Nikolsky, p. 142.

¹⁶ Kovalyov, pp. 160-161.

¹⁷ Korovkin, p. 211.

¹⁸ ראה בפרט: W. Korey, *The Soviet Cage*, New York, 1973, pp. 85-88.

בנושא היהודי בדפי האנציקלופדיות הסובייטיות הראשונות ואת גישת מחברי הערכים אל היהודים כאל אומה אחת, אם כי הם השתלדו לא להבליט יותר מדי את אי-הזהירות של גישה זו להגדרת האומה הרשמית.

הקשות שלילת שותפותם הלאומית של היהודים גם היתה קשורה קשר כל ייחוק לאירועים הפוליטיים של התקופה, דהיינו – למכצע האנטישמי של השנים 1949-1953 בברית המועצות. לאור המצע היה מאוד לא רצוי לגלות עניין בנושא היהודי ומסיבה זו השתלדו עורכי המהדורה השנייה של ה-ב.ס.א. לצמצם עד למינימום את הנושאים היהודיים, ומחברי ספרי-לימוד לחסיכות-הביניים השמיטו אותם לחלוטין.

כמובן, עולה כאן השאלה: מדוע גם לאחר סיום המכצע האנטישמי נמשך סגנון הכתיבה הזה עוד 35 שנים? אחד ההסברים הוא הסתירה בין ההנחות האידאולוגיות לבין העובדות בשטח: תחיית הלשון העברית, הקמתה של מדינת ישראל, ניצחונה במלחמת ששת הימים והתעוררות התודעה הלאומית היהודית כפועל יוצא ממנה – כל העובדות האלה סתרו את התפיסה הלאומית הסובייטית ואת ההנחה שיהודים אינם לאום. לכן היה עדיף לא להתעסק בנושא פרוכלמטי כל-כך. אולם ההסבר הזה נחקל בקושי אחד: הספרים האנטי-ציוניים הרבים שיצאו לאור בברית המועצות בעקבות מלחמת ששת הימים, נפתחו בדרך כלל דווקא בפרק, אשר הכחיש את "הבריות הציוניות על קיום אומה יהודית אחת", תוך ציון הגדרת האומה הרשמית ועם הציטוטים המתאימים מלנין וממקורות האחרים.

משום כך, נראה כי את ההסבר המדויק יותר יש לחפש במישור שונה במקצת. מהמחצית השנייה של שנות ה-60 והלאה הלכה וגברה בברית המועצות הנטייה להימנע עד כמה שאפשר מדיון ציבורי בנושאים פרוכלמטיים המתייחסים לעבר, להווה ואף לעתיד של המדינה (כמו, למשל, בניית החברה הקומוניסטית בברית המועצות לקראת שנת 1980 בהתאם להחלטת ועידת המפלגה ה-22 (1961)). העניין היהודי בהיבטיו השונים נכנס ללא ספק לגדר הנושאים הבעייתיים, הן לאור רמת האנטישמיות המדינית והציבורית, והן מסיבות אחרות. באופן כזה, לא רק ביטוי כמו "השאלה היהודית" (שלפי הטענה הרשמית לא היתה קיימת בברית המועצות מאז שנת 1917), אלא גם המילה "יהודים" עצמה בהקשר כלשהו הפכה לרבר-לא-רצוי, שאין לו מקום לא בספרות היפה, לא בעיתונות, ולא במחקר המדעי. למעשה, הספרות האנטי-יהודית הפופולארית הפכה לדיאגר היחיד בו רגו בענין היהודים באופן קבוע ומנקרת ראייה מיוחדת מאוד. במילים אחרות, נראה לי, כי יש להסביר את ההתאכזרות בחיזור היהודים במשך תקופה ארוכה כל כך לא רק בסתירה הספציפית בין התפיסה הלאומית הסובייטית לבין קיום האומה היהודית כפועל, אלא גם בסתירה כללית יותר בין השאיפה לתאר את החברה הסובייטית כחברה תרבותית לבין המציאות הפרוכלמטית מדי.

דן זיף הוא חלמיד במחלקת לתולדות ישראל, הכותב עבודת גמר לתואר שני על "גטו מינסק ותולדותיו לאור החינוך החדש" בהדרכת פרופ' דן מלמן.

מהשימוש במושג 'התנגדות' לשימוש במושג 'עמידה' כהחליף מאפיין של ההיסטוריוגרפיה הישראלית של השואה.

במחקר נבחנו ספרות היסטוריוגרפית בטווח של יותר מ-40 שנה תוך בדיקת המקום היחסי של ההתנגדות והעמידה בכתבים אלו, ההדגשים של המתכבים ואופי הצגת הדברים. הנחת המחקר הייתה שניתן לאפיין את השינויים בגישה וברגשים בהיסטוריוגרפיה הישראלית במרוצת השנים האחרונות בהעברת המיקוד מ'התנגדות' ל'עמידה'. כפי שנראה בהמשך הנה זה לא הוכחה ואף הופרכה ע"י מחקר זה.

הגדרות

במהלך העבודה נעשה שימוש במושג 'התנגדות' כמבטא אחידה בנושק ומאבק מזוין בגרמנים. פירוש אקטיביסטי זה מונח ביסוד הכתיבה ההיסטורית והפובליציסטית בתקופת השואה ואחריה ומושפע ללא ספק מהמינציה האנגלית והצרפתית (Resistance) שבא לתאר את המחתרות שלחמו בגאזים באירופה.

במושג 'עמידה' נהגים לכלול את העמידה המוסרית, שמירת צלם אנוש, המאבק לקיום כלכלי, קיום מצוות ולימוד תורה וקיום מערכות חינוך ותרבות של היהודים תחת שלטון הנאצים.

במחקרנו נעשה שימוש בהגדרות המקובלות כפי שהוכחו לעיל, למרות העובדה, שמושגים אלו אינם חד-משמעיים וישנם שימושים שונים במושגים אלו בתקופות שונות ובמגזרים שונים.

המקורות

בעבודה זו נבחנו ספרים ומאמרים שכאו לתאר את אירועי תקופת השואה (להלן 'ספרי היסטוריה של השואה'), ובדרך כלל אין בה התייחסות ליומנים ולסיפורים אישיים. העיסוק הוא דווקא בספרים ובמאמרים שנתפרסמו והפכו לחלק ממדף הספרים. אין כאן כחינה של עבודות אקדמאיות שלא נתפרסמו או של קורסים אקדמאיים ואף נשמר למעיינום העיסוק ב'רכילות ההיסטורית' ובחומרו לא מודפס. גם הצגת פוליס של היסטוריונים שונים נעשה אך ורק מתוך יצירתם ההיסטורית הספרותית, כפי שפוגש אותה האדם מבחוץ. איסוף המידע, הניתוח והמסקנות התבצעו מתוך קורפוס המקורות הנ"ל ומקורות אלו – הספרים והמאמרים – הם המצע שעליו נעדר הדיון ההיסטורי.

מבנה העבודה

בתחילה נבנה המחקר לפי תחבי אורך – דם מסוים בכתובה על השואה ויצירתו בכל התקופה. למשל: לוחמים ומורדים מתנועת השמאל – מפא"י, הקיבוץ הארצי, אחדות העבודה ויצירתם ההיסטורית בנושא כפי שבאה לידי ביטוי לאורך השנים בהן עוסק המחקר. ברם, במהלך הכתיבה שינתה העבודה את צורתה. ניתן היה לראות

מהתנגדות לעמידה עיון בהיסטוריוגרפיה הישראלית של השואה 1993-1945

מאת
בעז כהן

במאמר זה יובא לפני הקורא סיכום של מחקר¹ העוסק בפרק אחד בהיסטוריוגרפיה הישראלית של השואה, פרק המהווה לעיתים את חלק הארי של היסטוריוגרפיה זו – ההתנגדות והעמידה.

המחקר עומד על תהליך אחד אשר הטביע את חותמו על היסטוריוגרפיה זו והוא המעבר מהשימוש במושג 'התנגדות' – ההתמקדות בנושא ההתנגדות הלוחמת: מרד הגיטאות, הפרטיזנים וכו' – לשימוש במושג 'עמידה', הכלול בתוכו תחומים נוספים ורחבים של ההתנהגות היהודית בזמן השואה, שמירה על צלם אנוש, על חיים יהודיים ועוד (הגדרות 'התנגדות' ו'עמידה' תפורטנה בהמשך).

על ההיסטוריוגרפיה הישראלית של השואה בראשיתה נטענו הטענות הבאות: קבצי העדות על השואה והעבודות המקיפות עליה נכתבו, לפחות עד ראשית שנות ה-60, על ידי חברי תנועות הנוער שהשתתפו בהתנגדות המזוינת לנאצים. בעקבות כך 'זכה' נושא ההתנגדות המזוינת לגרמנים למקום בכורה, ולא זו בלבד, אלא שכל ההתמודדות עם נושא ההתנגדות היהודית לגרמנים הוצגה לציבור הישראלי דרך העיניים של אלו שבחרו במרד המזויין. בתפיסה היסטורית זו תופס מקום מרכזי הדיון ב'הליכה כצאן לשבח' ובמקביל לו – הדיון במרד כ'הגנה על הכבוד היהודי'.

טענות אלו נטענו לראשונה ע"י שבתאי בית צבי בספרו 'הציתות הפוסט-אונגדיה במשבר השואה' משנת תשל"ז², ובשנות השמונים החשענים עלו שוב בפולמוס על 'הציתות' של השואה. טענותיו של בית צבי עסקו בהיסטוריוגרפיה הישראלית של השואה בראשיתה (עד 1958).

במחקר, נבדקו המגמות שמציין בית צבי הן בתקופה זו והן בתקופות נוספות של כתיבת היסטוריה בישראל עד לראשית שנות ה-90 (1993). הבדיקה התמקדה, כפי שהוזכר קודם לכן, בנושא ההתנגדות והעמידה או ליתר דיוק – במעבר

¹ עבודת גמר, שנכתבה בהדרכת ד"ר יהודית באומל ושהוגשה כחלק מהדרישות לקבלת תואר שני, טוח קולג, ניו יורק-דוילס, 1996. מחקר זה מהווה נקודת מוצא לחקירות על ההיסטוריוגרפיה הישראלית של השואה שהמחבר עוסק בכתובתו בהדרכת פרופ' דן מנמן במחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר-אילן.

² ש.ב. בית צבי, 'הציתות הפוסט-אונגדיה במשבר השואה', הוצאת ברנמן, ת"א תשל"ז, ראה שם פרק 14 עמ' 383.

בבירור כיצד גישה חד-ממדית כזו מאפשרת אמנם ראיית רצף של כתיבה לכל אורך התקופה אך מונעת ראייה היסטורית מהימנה יותר של התקופות השונות, מאפייניהן, והמגמות הבאות לידי ביטוי בכל הזרמים. לאור זאת נבחרה גישה חילופית – זו של ותבי רוח, כלומר, בכל תקופה מתקופות הגדולות נבחרה יצירתם של כל הזרמים הכותבים על השואה. הבחירה בדרך זו נבעה גם מהרצון להציג את יחסי הגומלין שבין הזרמים השונים שלא היה באים לידי ביטוי בהצגה לפי התך אורך.

במחקר ארבעה פרקים שכל אחד מהם עוסק בתקופה בעלת מאפיינים ייחודיים בהיסטוריוגרפיה של השואה בארץ. כל תקופה כזו תולקה חלוקת משנה לזרמים ולמאפיינים השונים של הכותבים. חלוקה זו מאפשרת השוואה בין זרמים שונים בתקופה מסוימת וכן עמידה על תהליכי הכתיבה בזרם מסוים בתקופה נתונה או על היקפה היחסי של יצירתו של זרם זה.

זרמים – מיפוי והגדרה

המציין בכמות הגדולה של הספרות ההיסטורית שנכתבה על העמידה וההתנגדות בשואה יכול להבחין בארבעה זרמים עיקריים בקרב הכותבים¹ ואלו הם:

א. הלוחמים והמורדים מתנועות השמאל הציוניות. בקבוצה זו נכללים לוחמי הגיטאות והפרטיזנים הקשורים לתנועת העבודה הארץ ישראלית, או נכון יותר, לתנועות הקשורות אליה באירופה – 'החלוץ', ותנועות הנוער – 'דור', 'השומר הצעיר' ו'עקיבא'. כותבים אלו שייכים רובם ככולם לתנועות שהקימו ב-1948 את מפ"ם: הקיבוץ הארצי והקיבוץ המאוחד. המחקר התייחס הן לכתיבתם והן למסדות ההנצחה והמחקר שהם הקימו: בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון של הקיבוץ המאוחד ו'מורשת' בית עזרת ע"ש מרדכי אנילביץ של הקיבוץ הארצי. כמו כן הוקדש פרק מיוחד להשתלבותם של אלו בעולם האקדמי. זרם זה, כפי שנראה בהמשך, מעלה על נס את המרד המזויין, והדמיות הבולטות בו הן של מנהיגי המרד המזויין בגיטאות וביערות, יצחק 'אנטק' צוקרמן, צביה לובטסקין ואבא קובנר.

ב. יד-ושם

כאן נכללו האנשים שאיישו את מסדות יד-ושם, כתבו את יצירות המחקר שלו, וכינונו את עבודתו ההיסטורית. גם קבוצה זו כוללת ניצולים רבים, אך לאו דווקא כאלו שהשתתפו במרד המזויין. בניגוד לזרם הקודם קשה למצוא ביד-ושם אחידות רעיונית, הן באופי הפירסומים ובחירת נושאים והן בכח האדם המגוון המאייש את

¹ השימוש במושג 'זרמים' הוא בעייתי שכן 'זרם' של לוחמי הגיטאות הוא מסיבי ומקף כהר רחב בעוד שלשמות הזרמים ההיסטוריים והזרמים נראים כנחל אמונה. בכל זאת בחרו לשימוש במחקר זה המונח 'זרם' בהחלטה של מילון אכן עשן: 'תנועה רוחנית, מולך ברשת בספרות ובאמנות'.

המוסד המשתנה מתקופה לתקופה ומשפיע על ידי כך על ההדגשים בפירסומים.

ג. לוחמים ומורדים – הזרם הרביוניסטי

זרם זה, כמו זה של הלוחמים והמורדים מהשמאל שהוזכר לעיל, מורכב גם הוא מכותבים שנטלו חלק במרידות ובלחימה בנאצים. המייחד את כתיבתם הוא הרצון של 'הוצאת הצדק לאור' לעומת התמונה המקובלת בציבור, שעוצבה בידי זרם א'. הם באו להדגיש את חלקם במרד גיטו וארשה בפרט ובלחימה בנאצים בכלל. צורך זה נבע מההצגה הלא צודקת, לדעתם, של חלקם במרידות ע"י הלוחמים לשעבר מהשמאל. מוסד ההנצחה והתיעוד שלהם – מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, השימוש במושג 'זרם' הוא בעייתי מאוד במקרה זה, שכן מדובר בעיקר על מפעל של איש אחד, חיים לזר-ליטאי ובמוסד הנצחה קטן-ממדים (מרתף בבית דיבוינסקי), לעומת מקביליו מהשמאל.

ד. כתיבה רחבת-אמנות

זרם זה מאופיין ביצירה של יחידים מעטים מבין הציבור הרחב והחדרי, אשר בדרך כלל פרסמו את דבריהם במסגרת פרטית עצמאית. בתקופה שנדונה במחקרנו רק כתב עת אחד, וספר אנתולוגי אחד. היוצאים לאור באופן ציבורי ע"י ציבור זה, בין הכותבים והפורעלים בתחום זה בולט יהושע אייבשיץ, שעסק בנושא העמידה כמפעל חיים וחותרו ניכר בזרם זה במשך תקופה ארוכה.

חלוקה זו איננה סכמטית וחד-משמעית, ומוכן שישנן נקודות השקה ואף חפיפה בין קבוצות אלו. כמו כן קיימות התארגנויות נוספות של יחידות פרטיות בתחום ההיסטוריוגרפיה של ההתנגדות או מוסדות שסיוגם כתוך מסגרת זו הוא קשה יותר – כגון 'משואה' של העובד הציוני; אלו שוכנעו לפי אופיים בתוך החלוקה הכללית.

תיקוף

במחקרנו מוצג תיקוף דורי של ספרות שנכתבה בארץ תוך הדגשת המיידת של כל תקופה ותקופה. מתוך בדיקת הגורמים² הוגדרו במחקר זה שלוש תקופות עיקריות ותקופת משנה אחת:

² בספרות המחקר ניתן למצוא מחקרים העוסקים בנושאים שונים והמציגים אף הם תיקוף לתקופה הנבחרת. גיל קץ במחקרה 'השפעת דעת הקהל מחד גיסא והמחקר ההיסטורי מאידך גיסא על הדיון החינוכי והזיקות הלימודיים, 1948-1981', עבודת ד"ר, האוניברסיטה העברית, 1985. מציגה חלוקה לחמש תקופות במחקרנו ישנו דיון מפורט בתיקוף שמציגה קץ. לצרכינו העריפו את התיקוף המוצג כאן, שכן הוא מתאים יותר למקורות כפי שהם מופיעים לפנינו. דות פירי במחקר מקיף על השואה בספרי הלימוד סוכנים של חלוקה, והוצאת הקיבוץ המאוחד, ת"א, תשמ"ט, 1989. מציגה גישה חלופית המבדלת בבולגנות על 'תקופה הראשונה' והתקופה השנייה.

שיטות המחקר

במחקר נבחן החלק היחסי של הספרות ההיסטורית העוסקת בהתנגדות ועמידה בתוך הספרות הכללית שנכתבה על השואה בארץ בכל תקופה גזונה. נבדקו עמדותיהם והתייחסותם של הכותבים להערכתו ההיסטורית של המרד, להתנהגות הציבור היהודי בשואה, לעמידה היהודית ולמקומן של התנועות השונות במרד, כלחימה ובשמירה. עמדות אלו נבדקו לאורך התקופות השונות ונעשתה בדיקה של שינוי בעמדות אלו במשך השנים מחד גיסא, ושל התקבעות והופעה חוזרת ונשנית של עמדות מסוימות, למרות שינויים בהלכי רוח ציבוריים בארץ מאידך גיסא. ברירות התמציתיות הניתן כאן לא יוצג סיכום של כל אחד מפרקי המחקר כי אם המסקנות העיקריות, תוך הבאת דוגמאות מתוך העבודה.

מסקנות המחקר

מקובל לטעון שב-50 השנים האחרונות עבר יחסה של החברה הישראלית לשואה תהליך של שינוי, מהדגשה והתמקדות בלעדית בנושא המרד לראיה רב-ממדית המעריכה התנהגויות שונות של העם היהודי בשואה והדוחקת את המרד לשוליים. תהליך זה תואר כמעבר מהעיסוק ב"התנגדות" לעיסוק ב"עמידה".

הנחת היסוד של מחקרנו היתה שהתהליך המתואר לעיל בא לידי ביטוי גם בהיסטוריוגרפיה הישראלית של השואה ולכן כתה "מהתנגדות לעמידה". לאור זאת הונח שהטענות שנטענו כנגד הכתיבה הישראלית על השואה שהוצגו במבוא למחקר זה היו נכונות לשעתי (שנות ה-50) ולא לתקופות המאוחרות יותר.

מקובל לראות במשפט אייכמן את נקודת המפנה ביחסה של הציבוריות הישראלית לשואה. נושא השפעתו הרבה של משפט אייכמן על החברה הישראלית בכלל גרן באריכות במחקרה של גילי קרן שאוזכר. הוסיפו עליה יחיעם ויץ במאמרו 'משפט אייכמן כנקודת מפנה',⁶ וכן גרעון האותנר בהקדמתו לספרו השואה בראי המשפט⁷ ובדבריו בכנס בנושא "השואה בהיסטוריוגרפיה".⁸

היה ניתן לצפות שרעידת האדמה של משפט אייכמן תבוא לידי ביטוי גם בתחום ההיסטוריוגרפיה, ואמנם, בהשפעת המשפט התקיים בירושלים בשנת 1968 הכינוס הבינ-לאומי הראשון של חוקרי השואה בנושא העמידה היהודית.⁹ בכינוס בו השתתפו חוקרים בעלי שם עולמי, הועלתה העמידה היהודית לסדר היום המחקרי בהוצאות שונות שעסקו בחיי היום יום ובעולמם של היהודים בתקופת השואה. גם בכינוס זה המרד זכה למקום של כבוד: הכינוס נפתח ביום השנה למרד

א. מסיום מלחמת העולם השנייה עד משפט אייכמן תקופה זו מתאפיינת במרכזיותה של מה שמכונה 'ספרות הניצולים' – בעיקר כתביהם של אלו שלחמו בגטאות ובפרטיזנים, ובתרצאה מכך בהעמדתו של ערן המרד פערן עליון. למרות שמשפט קסטנר חוצה תקופה זו לשניים (ולכן קרן מאבחנת כאן שתי תקופות) ולמרות שבפולמוס הציבורי סביב המשפט ושיריו של אלתרמן בדרך נטלו לוחמים אלו חלק, אי אפשר להבחין בהשפעה של ארוע זה על הספרות היצאית לאור בתקופה זו.

ב. שנות ה-60 – ממשפט אייכמן ואילך

כבר ההכרה מרכזיותו של משפט אייכמן והשינוי שהוא תולד ביחס של הציבוריות הישראלית לשואה בכלל ולסוגיית התנהגות היהודים בה בפרט. התקופה שלאחר המשפט מתאפיינת בכתיבה על העמידה וההכרה בריכוז פניה של ההתנגדות היהודית, הבאה לידי ביטוי כמיוחד בכינוס הבינלאומי הראשון של יד-ושם המתקיים ב-1967 ועוסק בנושא העמידה היהודית.

ג. שנות ה-70

תקופה זו מתבשרת כתקופה ייחודית לאו דווקא בגלל הארועים שקרו בתקופה זו, אלא בעיקר בגלל תופעה בתחום ההיסטוריוגרפיה והיא – האקדמיזציה של העיסוק במרד ובהתנגדות ומיסוד של מחקר המרד וההתנגדות ע"י מורדים לשעבר או מוסדות ההנצחה שלהם המשתלבים באקדמיה.

ד. שנות ה-80 ותחילת ה-90

בתקופה זו מגיע למלוא חריפותו הויכוח בחברה הישראלית על היחס לזכרון השואה בכלל, ולמרד ולמורדים בפרט. הויכוח בא לידי ביטוי בעיקר בתחומי הפובליציסטיקה, האמנות והספרות.

בזר, שמדובר בתהליכים היסטוריים וסוציולוגיים דינמיים וכי החלוקה לתקופות והגדרתן יש בה מן ההכללה ההכרחית למחקר כזה ולא קביעה חד-משמעית.

⁶ יחיעם ויץ במאמרו 'השינוי בדימוי של קסטנר כעדות לשינוי בדימויה של השואה', קהילה 69, ירושלים תשנ"ד/1993, עמ' 134-151, רואה במשפט קסטנר, או יותר נכון – בתקופה שלאחריו, את נקודת המפנה ביחס השואה וברימויה בעיני החברה הישראלית. רליה עופר, בתגובה לרץ באותו מקום, חולקת על ניתוחו של ויץ, על פי הממצאים שלפניה, לפחות בתחום ההיסטוריוגרפי אין לראות במשפט קסטנר ארוע הפותח תקופה חדשה. רואה לעניינים אלה עכשין גם: D. Ofer, 'Israel', in: D.S. Wyman (ed.), *The World Reacts to the Holocaust*, Baltimore and London 1996, pp. 867-873.

⁷ יחיעם ויץ, 'משפט אייכמן כנקודת מפנה', רעים לחקר תקופת השואה, מאסף י"ב, חיפה, תש"ן, עמ' 175-189.

⁸ גרעון האותנר, השואה בראי המשפט, חל-אביב, תשמ"ח 1988, עמ' 5-16.

⁹ גרעון גרין, 'ישראל גושמן (עורכים), השואה בהיסטוריוגרפיה, ירושלים תשס"ז, עמ' 398-399.

¹⁰ החקיקים בתאריכים ט-י"ג ניסן תשכ"ח, 7-11/4/1968.

גיטו ורשה, בדבריו של לוחם מרד זה יצחק 'אנטק' צוקרמן והושמעו הרצאות רבות בתחום ההתנגדות המזוינת והמרד.

הנקודה המפתיעה היא שכיום זה וספר הכינוס שלו נשארים כתופעה חד פעמית במפת המחקר ותוך זמן קצר ניתן לראות שבמקור הכתיבה בארץ ניצבים שוב המרד וההתנגדות. בתקופה זו יוצאים ספרים רבים עם דגש חינוכי המיועדים לשימוש במסגרות חינוכיות שונות. במחקרנו מתברר שגם בספרים אלו המרד וההתנגדות הגם הציר המרכזי של הנרטיב החינוכי. הכותבים העיקריים השותפים לכתיבה חינוכית זו שייכים לאותה הקבוצה של לוחמים ומורדים לשעבר, שעד אותה תקופה הוציאו את הספרים המונורגיסטליים על מרד הגטאות והפרטיזנים.

תופעה זו, של העמקת והדגשת המרד תוך שתיקה 'דעמית' בנושא העמידה, מקבלת משנה עוצמה כאשר כותבים את התחום האקדמי. בשנות השישים מתגבשת הודאת השואה באוניברסיטאות בישראל, חוקרים צעירים כותבים עבודות דוקטור על היבטים שונים של השואה – לאו דווקא המרד. אך מחקרים אלו אינם מתפרסמים בספרים.¹⁰

באוניברסיטה העברית החרכו מחקר השואה במסגרת המכון ליהדות זמננו. עיון במחקרים שיצאו לאור בשנות ה-70 ע"י המכון ובשיתוף יד-רשם מגלה כי נושאים הבלעדי כמעט בלעדי הוא המרד וההתנגדות.

שבעה ספרים מתפרסמים בתקופה זו בספרית פועלים ובהוצאת הקיבוץ המאוחד תחת הכותרת "סדרות מחקרים בתולדות ההתנגדות המזוינת של היהודים בתקופת השואה", מתוכם המישה ע"י המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בשיתוף יד-רשם:

* רב לוין, לוחמים ועומדים על נפשם – מלחמת יהודי ליטא בנאצים 1941-1945, תשל"ה;

* שמואל קרקובסקי, לחימה יהודית בפולין נגד הנאצים 1942-1944, תשל"ו;

* ישראל גוטמן, יהודי וארשה 1939-1949 גיטו מחתרת מרד, תשל"ו;

* אריך קולקה, היהודים בצבא סובוודה בברית"מ, תשל"ז;

* רב לוין, עם הגב אל הקיר – לחימת יהודי לטביה בנאצים 1941-1945, תשל"ח;

עוד שני ספרים שייכים לקבוצה זו:

* יצחק ארד, וילנה היהודית במאבק ובכליון, תשל"ז (באותה סדרה של ספרית הפועלים אך ע"י אוניברסיטת תל-אביב / המכון לחקר התפרצות ובשיתוף יד-רשם).

* שלום חולבסקי, על גירות הנימץ וההנייפר – יהדות ביאלורוסיה המערבית במלחמת העולם השנייה, תשמ"ב (המכון ליהדות זמננו בשיתוף מורשת בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ').

יהודה באואר מהמכון ליהדות זמננו, תאר את הנחת היסוד שעמדו ביסודה של

¹⁰ למשל, בשנות ה-70 כותב דן מנמן על הפליטים והעודדים מגרמניה בתולדות (1933-1940).

סדרה זו:

אין ודאי צורך לעמוד על ההכרח המוסרי והלאומי לברר באופן מדויק בכל האפשר את פרטות לחימתם של יהודים בנאצים בעת השואה. לא נוכל להסתפק יותר באפולוגטיקה המפריזה ללא שיעור בלחימה: חשוב מזה – אין אפשרות עוד לקבל את הקביעות המוזלזלות בלחימה זו, והדחקות אותה לקרן נוחה. הניעה העת לבדיקה מדעית אשר תעלה את הבעיות, הנישנים, הכשלונות והסיכומים בנוגע ללחימה זאת.¹¹

בספר הבא בסדרה זו – לחימה יהודית בפולין מאת קרקובסקי – מדובר באואר בקרקמה על "מעשה ההצלה של ההיסטוריוגרפיה":

התמונה המתקבלת מתוך המחקר מעניינת ומאלפת. אלפי יהודים מתוארים פה כאשר נשק בידם; אלפים רבים אחרים שלא לחמו רק משום שלא ניתנה להם ההזדמנות חמשהית לכך. שיתוף התמונה הוא מעשה הצלה של היסטוריוגרפיה ומלמד על גורל יהודי אידופה ולא על גורל יהודי בלבד.¹²

רשימת הכותרים והמחברים הובאה כאן שכן העיון בה מספק לנו מידע רב לגבי התופעה הנחקרת. הכותרים – גוטמן, לוין, חולבסקי, ארד, קולקה – רובם ככולם השתתפו במרד הגיטאות או בלחימה הפרטיזנית שכתבו. לחלקם, כגוטמן ולוין, לא היו אלו הספרים הראשונים שכתבו על השואה.¹³ יתרה מכך – על אותם נושאים בהם הם כתבו ספרות הוראית במסגרות תגועיות, הם כתבו כעת מחקרים במסגרת האקדמית. התכנים והערכים המונחים ביסודם של מחקרים אלו תואמים במידה רבה לגישה הוראית את המרד במרכז העיסוק בשואה. אין בכך לומר, כמובן, שאין מדובר כאן במחקרים העומדים באמות מידה מדעיות-אקדמיות, אלא שעצם המחקר ועוד יותר מכך ההוצאה לאור של מחקרים אלו, יש בה בכדי להעיד על שמירת מרכזיותו של המרד בהיסטוריוגרפיה הישראלית של השואה.

דומה שבספרו של קרקובסקי לחימה יהודית בפולין נגד הנאצים שבאואר מגדירו, כפי שצוטט לעיל "מעשה הצלה של ההיסטוריוגרפיה" ניתן לראות דוגמא מובהקת לניתוחו. הספר נושא אותם מובחן של אפולוגטיקה. יש בו השוואות רבות, סטטיסטיות ואחרות, להתנגדותם של עמים אחרים לגרמנים. קרקובסקי המונה כ-5,000 לוחמים יהודים במסגרת קבוצות מאורגנות, חש להסביר כי "אמנם הם שיעור מועט ביחס למספר הכולל של יהודים בעלי כושר לחימה בנגראל גוברנמנט בשנת 1941... אבל ידוע לנו כי מספרם של אנשי תנועת ההתנגדות שלחמו עם נשק ביד נגד הגרמנים לא חרג משיעור כמה פרומיל מהמספר הכולל

¹¹ בתוך: לוין, לוחמים ועומדים על נפשם, עמ' 7.

¹² בתוך: קרקובסקי, לחימה יהודית, עמ' 9.

¹³ כבר ב-1963, תשכ"ג, מתפרסם ספרו של גוטמן מרד הנצורים – מרכזי אנילביץ ומלחמת מרד גיטו ורשה ורב לוין שותף לאברהם צבי בראון בתולדותיה של מחתרת – הארגון הלוחם של יהודי קרבא במלחמת העולם השנייה, יד ושם, ירושלים תשכ"ב.

תגלי תגובה יהודית אין לדבר על השואה, כי אז הוא רצח סתם שאין בו כל מטר לעתיד.²³

את הסיבה לערעור מעמדו של המרד הם רואים בשינויים החברתיים והאידיאולוגיים שעברו על התורה הישראלית של שנות השמונים והתשעים. דינה פורת, בחבריה בכינוס בלוחמי הגיטאות מיקדה שינויים אלו בשלושה היבטים:

א – בדרכי הביטוי: הפאטוס והרומנטיקה של הספרות, אמנות הנאום, ויחסי האנוש שרווחו בין שתי המלחמות, פינו מקומם לקשיחות ואפילו לציניות בעקבות המלחמה השנייה, לתופעת האנטי גיבור.

ב – בחלק מהחשיבה: דור ימינו, שבשכלו המודע והתבונה הם מורי הוראה – וחלקו גם בורה ממנו בתורה אל הדת – אינו נחשב קודם כל כמגזרי ערכים ואידיאולוגיה. דור הבנים, שחזיון חופסת האידיאולוגיה מקום נמוך בהרכבה מאשר בדור הוריו, אינו מבין איזה מקום מרכזי ומכריע תפסה אידיאולוגיה או ועל מה בכלל התקוטטו דוריו והתפלגו והתאחדו חליפות.

ג – הגשמה עצמית של צורך הכלל פגועה מקומה להגשמה המשרתת עדיין את הכלל, אך במרכזה נמצא יותר ויותר הפרט, שאיפותיו, נחשותו, האנציונים שלו.²⁴

על רקע דברים אלו מתחדדת עוד יותר שרידותו של אתום המרד בהיסטוריוגרפיה הישראלית. מחד גיסא, לאחר העיסוק בעמידה בשלוהי שנות השישים והוצאת הסדרה על ההתנגדות היהודית בשנות השבעים השתררה שתיקה יחסית בכל הקשור ליצירה ההיסטוריוגרפית בנושאי המרד והעמידה. מאידך גיסא בפרויקט הדגל של יד-ו-שמר שיצא לאור ב-1990 – האנציקלופדיה של השואה²⁵ – מהזה המרד, כפי שנראה להלן, נושא מרכזי ואף מכריע בתמונה ההיסטורית. ערכה זו מודגשת עוד יותר מול העדרו של נושא העמידה שאפילו לא זוכה לערך משל עצמו.²⁶ בהקדמה לאנציקלופדיה כתב העורך הראשי ישראל גוטמן:

באנציקלופדיה תוקדש מקום רב לגורמים ולקורבנות השואה להנהגתם ולמסגרות הציבור בקרבם, למצוקתם, לדעותיהם ולחידושיהם את הצפוי להם, לפעילותם חסרת המוצא, למאבקם העקשני לחיים ולהצלת נפשם ולדרכי התנגדות נואשות בכל המנות הסוגר עליהם ללא מנוח.²⁶

בעקבות פתיחה כזו ניתן היה לצפות שבאנציקלופדיה תבואנה לירי ביטוי ההתפתחות שנטקרו במחקר אך לא כך הדבר. עיון בחזן מגלה לקורא שבעריכת

²³ גוטמן השתמש בפרש בביטוי 'הכחשת השואה', כאשר תאר את אלו האומרים 'דברי פיגולים, דברים מסמרי שיער', כאשר לרימוי של המרד בהיסטוריוגרפיה (למשל החרדים), שם, עמ' 25.

²⁴ שם, עמ' 68. פורת נדרשת לנרש גם במאמרה: 'לא היו שתי דרכים: הציונות, מאסף ט"ו, ת"א, 1990, שם היא מנתחת את חששם של הלוחמים לשעבר, שהביקורת על המרד נובעת ממניעים פוליטיים. אנטישה שפירא נדרשה לנושא במאמרה 'היסטוריוגרפיה החרדית, מקרה לסרן תש"ח', אלפיים 10, ת"א, תשנ"ה 1994, ושם היא העמידה את המאבק על הזכות ככבואה של מאבק של אליטות חדשות ועולות (מעצבי דעת הקהל, עיתונים וכו') באלטיות השולטות שניצבו את הזכות עד הנה.

²⁵ ישראל גוטמן (עורך), האנציקלופדיה של השואה 6 כרכים, ירושלים תש"ן.

²⁶ שם, כרך ראשון, עמ' IX.

האנציקלופדיה הושם דגש רב יחסית על נושא המרד וההתנגדות בהשואה לסוגיית העמידה היהודית ולשאר הנושאים בכלל.

בערך 'התנגדות היהודים לנאצים', למשל, מוקדשים כשני טורים מתוך כעשרה לעמידה, ואילו כל השאר להתנגדות המונית – יחס של 1:4. יתרה מזאת: להתנגדות המונית מוקדשים עוד ערכים רבים העוסקים בפרטיזנים, באיגודים השונים ובמרידות חד-פעמיות ועוד כ-40 ערכים ביוגרפיים בנושא זה. על פי פייקא²⁷ גם בחירת העיירות והערים שזכו לסיקור באנציקלופדיה נבעה מכך שהיו בהם התקוממות או פעולות התנגדות אחרות. המושג 'עמידה יהודית', לא רק שאינו 'זוכה' לערך בפני עצמו, אלא שהוא אפילו אינו מוזכר כלל באנציקלופדיה, מוזכר, אמנם, המושג 'קידוש החיים' שזוכה בערך, אך שם הדגש הוא על הצד הרוחני/מטפיזי דווקא.

באנציקלופדיה כ-78 ערכים ביוגרפיים על יהודים שנמצאו תחת הכיבוש הנאצי, מתוכם, כאמור, כ-40 הם על יהודים שהיו במחתרות הלוחמות ובפרטיזנים. 38 הערכים הנותרים מוקדשים בעיקר לראשי יחידות ולמנהיגים פוליטיים, ורק למספר קטן של אישי דת ותרבות בקרב הציבור היהודי (אנשים הקשורים לעמידה). לדוגמה, ארוע כמרד גיטו וארשה זוכה להתייחסות רבה מאוד, יש לו ערך בפני עצמו ובנוסף לו יש ערכים על הארגון היהודי הלוחם, האיגוד הצבאי היהודי, וכן על ראשיהם: אנילבין, צוקרמן ולובטסקי (ערך נפרד על כל אחד) ועוד אחרים, הוא מוזכר גם בערכים 'התנגדות' ו'ירשה' (באריכות רבה).

אמנם, ישנו באנציקלופדיה עיסוק מצומצם גם בנושא העמידה. ישנם ערכים על ההתארגנות הפנימית של היהודים בתחומי חברה וסעד ואמנות וספרות, וכן מוזכר הנושא בערכים על הגיטאות, אבל אין כלל ערך על חינוך יהודי בתקופת השואה או על שמירת המצוות בתקופה זו – תופעות שהוזכרו בכל הספרות עד אז כיטוריות ומאפיינות.

לכתיבת אנציקלופדיה זו חברו מספר רב של חוקרים מרחבי העולם, אך המפתח לרימוי הכלל שלה מצוי בעריכה, וניתן לומר שביסוד מעשה העריכה של אנציקלופדיה זו מונחת תפיסה הרואה את המרד והלחימה כתופעה מרכזית ומשמעותית בשואה לעומת שאר הנושאים, וביניהם העמידה.

הערה: בקורותיות ואמפטיה

לא עמדתו בסקירה זו על חלקו הראשון של המחקר העוסק בהיסטוריוגרפיה הישראלית עד משפט אייכמן. על הכתיבה בתקופה זו בה ניתנת בלעדית מוחלטת כמעט לנושא המרד, נכתב ונטען רבות. בתקופה זו הלוחמים לשעבר הם היחידים

²⁷ מגדל פייקא יתה את מומיה של האנציקלופדיה במאמר שהתפרסם בהארץ ב-12 ו-15 בדצמבר 1990, ובניסוח שונה במהגים – רבעון למחקר, להגות ולתרבות יהודית, גליון 9, ירושלים, כסלו תשנ"ה.

הכותבים היסטוריה והיא נכתבה דרך הפרזומה של השייכות התנועתית וההרואיקה המאפיינים תקופה זו. בעבודה נחקרו הגורמים לבלעדיות זו של נושא המרד והועלו ניתוחים שונים הן מתוך פרספקטיבה היסטוריוגרפית מאוחרת והן מזו של הכותבים עצמם בתקופת הכתיבה ולאחריה.

רבות נכתב על היחס של הישוב בארץ ושל בניו לניצולי השואה ולסיפור השואה. השיפוטיות הרווחת העמידה מחד את הצבר הלוחם והמנצח ומאידך את היהודים שהלכו כצאן לטבח ושגם אם ניצלו זכו לתואר 'סבונים', ברם, יש הטוענים בהצגה דיכוטומית זאת. שמים לב בדרך כלל לכך שבהצגת רצח יהודי אירופה בספרות הלוחמים לשעבר אין המחברים שותפים כלל לגישה המפחיתת בערכו של ההמוני היהודי והציבור היהודי תחת השלטון הנאצי; בספריהם ניתן למצוא דווקא אמירות אנטי ביקורתיות, כגון:

חובה גדולה היא, חובה אחידה חינוכית לגבי הדור והדורות כמו חובת האמת, לחיזה בקיסרנו על העם הזה; וכל כך אפילו לאחר שהוכח ברור, כי מי שהייתה מאבק הירבה הצלה... המורדים – והלוחמים לא ינקו אלא מכותות הגוונים בעם וסגולות כוחו והם היו אתר עמו בסבלות. ובקר את האשליה אך כל נחטא לאמת ולזכר העם שנספה.²⁸

אך הצורך האפולוני של לא הרפנה אך ורק להגנת הציבור שלא לחם. גם לגבי המרד עצמו נשמעו טענות ותגובות: הלוחמים לשעבר הרגישו מותקפים הן בשאלה על התנהגות הציבור והן בשאלה על איחור המרידה מצידם, הם הרגישו נרמזים להשואה התנהגותם בשואה אל ההתנהגות וההצלחות המלחמתיות של הישוב בארץ:

היה מי שהיקשה על ליבו ועל מצפון העם: כיצד היה עומדת אומה פלוגית המדוכות בארצה לנוכח השמדה טוטאלית זו?

והם עונים:

יש בזה חשש התגברות מרשעת, חסרת-לב, באומה זו, בתפוצות ישראל. בבית-המשק של הנאצים נמצאה שיטת ההשמדה הטוטאלית הכיולוגית לא רק לגבי היהודים, ומי יכול לחשוב ולומר מה היו פני עם אחר שהיה מגיע, חלילה, לירי אותו נסיון. ומצד שני, השטן הצליח כל-כך בתבניות-שיטתו לגבי יהודים בלבד משום שחסרו עורף חזק ונרחב בכפרים, משום שהיו מוקפים, כאמור, בידות ואיבה, ואדישות להכחדתם – אם לא רע-ומד מוכן. השמדת היהודים הייתה 'גולת הכותרת' של שגאת ישראל לדחיתתה ולצורחותיה – כמו שאין נמצא שגאה כזאת מעבירים לגבי עם אחר שבעולם. דרכם של היהודים למאבק הייתה, אם כן, קשה לאין-עורף מדרכו של כל עם אחר במלחמת העולם השנייה. והרי לנסיגה המר של תקופה זו שייכת גם העובדה, שנמצאו עמים מדברים, מושפלים בביהם ובמולדתם, שנהלצו למלחמה אך באיחור רב ובלי גיט מלוא הכוח הלאומי.²⁹

²⁸ ספר הפרטיזנים היהודים, עמ' כח.

²⁹ ספר הפרטיזנים היהודים, בשער הספר, עמ' י"ח. סופה של פסקה זו מתייחס להשואה לעמים

גישתם האפולוניטית של המורדים לשעבר מעידה על תחושת אי-הגנת הכללית שלהם כניצולי שואה במדינת ישראל.³⁰ יותר מכך היא מלמדת על תחושת שותפות הגורל שלהם עם ההמונים שלא נטלו חלק במרד שכן עיקר האפולוניטיקה בא להסביר את התנהגותם. אם יש בהם ביקורת הרי היא כנגד מנהיגי הציבור, היוזמים ואחרים, אך בהחלט לא כנגד הציבור היהודי.

שרידותו של אתוס המרד – מיפוי וניתוח

המסקנה העיקרית של המחקר הייתה אפוא שתהליך השינוי בדימוי הציבורי בישראל כמעט ולא בא לידי ביטוי בהיסטוריוגרפיה הישראלית, ואף מצאנו תהליך של 'התקבעות' בנושא 'ההתנגדות'.

תרופת 'התקבעות' זו בולטת הן על רקע הלכי הרוח הציבוריים כפי שבאים לידי ביטוי בעיתונות, בתקשורת האלקטרונית ובאומנות והן על רקע מחקרים העוסקים בתחומי יצירה שונים בארץ כמחקרים של פירר³¹ (העוסקת בספרי לימוד) ושל פיינגולד³² (העוסק בדרכה הישראלית). מחקרים אלו מתארים תהליכי שינוי תרפיים בהרכבה מאלה המשתקפים בהיסטוריוגרפיה. אמנם בשנות ה-60 ובתחילת ה-70 ישנו עיסוק בנושא 'העמידה' (הנקרא גם 'קידוש החיים'), אך התעוררות זו הייתה קצרת טווח ומדף הספרים חזר להיות מוכתב בנושא 'ההתנגדות' ועוד: עם השנים, אמנם, קטן החלק היחסי של הספרות בנושא המרד במסגרת כלל נושא השואה, כעיקר משום שבפרסומים של האקדמיה אין הרבה עיסוק בנושא. אך נושא העמידה מופיע עוד פחות. חוקרים צעירים השקיעו את עצמם בנושאים אחרים הקשורים בשואה כאשר 'הפופולרי' שבהם הוא נושא 'הישוב והשואה' על היבטיו השונים. עם זאת, במדף הספרים עדיין נותר לספרות המרד מקום של כבוד ואולי אף של בכורה.

השינויים בהלכי הרוח בחברה הישראלית המפחיתים בהמשך מערכו של מרד הגיטאות והמתארים אותו כשולי, מיותר וחסר אחריות, מביאים אמנם לתגובות של ועם ואולי אף של חרדה בקרב הממסד ההיסטוריוגרפי/הנצחתי של הלוחמים לשעבר אך הם אינם נראים כמשפיעים על דפוסי הפרסום של ספרות השואה.³³

אחרים כאשר הפסקת עצמה משלבת טעויות עניינים עם פחוס מקומם נגד 'התגברות מרשעת חסרת לב', אך נראה על פי השאלה שיש כאן פזילה גם לגבי כוחו ויכולת התגברותו של הישוב בארץ.

³⁰ ראה למשל, ספרה של הגה יבלונקה אחים חיים, יד בן-צבי, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 129, 181, ועוד מקומות רבים.

³¹ פירר, סוכנים של הלחם (ראה לעיל).

³² בן-עמי פיינגולד, השואה בדרכה העברית, תל-אביב תש"ן, בעיקר פרק י', גישו נוסח סובולי, עמ' 93.

³³ יש כמובן מקום לתבחיין בין מחקר לפרסום, שכן עסקנו רק במחקרים שזכו לפרסום כספרים ולא

ככתביהם של האחרונים ישנן מגמות עקביות לכל אורך התקופות הנדונות. גם אם הם מתייחסים בנפח הולך וגדל לנושא העמידה הרי שישנם מוטיבים התחזרים על עצמם בדושים שונים למשך כל התקופה הנדונה: מרכזיות המרד, הלחימה כהגנה על הכבוך, תנועותיה ואפולוגטיקה. בספרים היוצאים לאור ע"י כותבים אלו ומוסדות ההנצחה המודרכים על ידם שלהם בשנות ה-80 וה-90 אין ניכר שינוי תוכני מהותי לעומת כתביהם משנים קודמות, גם אם כעת הדברים כתובים בצורה אקדמאית ומדעית יותר.

ההנחה שנושא העמידה יזכה לאבהות בציבוריות הדתית הופרכה גם היא במחקר. למרות היות נושא העמידה הרוחנית וקידוש החיים בעל מקום מרכזי במערכת החינוך וההסברה הדתית, הרי שהמחקר והפרסום בנושא זה הינו גחלתם של יחידים ומבטא ביצירות ספרות היוצאות לאור ברוכז באופן פרטי. אמנם, יחסית לזרמים האחרים יש כאן יצירה רבה יותר בתחום העמידה, במיוחד בשנים האחרונות בהן הנושא ירד מסדר היום בזרמים אחרים, אך כפי שכבר נאמר – אלו מבצעי יחיד ולא מגמות ציבוריות מוסדיות. במחקרי העלית סברות שונות להסברת חוסר המעש של הדתים והחרדים בתחום השואה, אך עדיין יש מקום להרחיב בנושא זה.

מקובל להרגיש, שהכתיבה החרדית על השואה עוסקת בהטחת האשמות כנגד התנועה הצינית ולא מעט נגד מרד הגיטאות.³⁴ מתוך מחקר זה עולה שיש לראות את הנושא הזה בתוך הריון הכללי ביחסי דתים וחילוניים לא רק מהצד החרדי אלא גם מהצד שכנגד. דומה שרק בהקשר זה ניתן להבין את עצמתן ותריפותן של העמדות המועלות בדיון. לגופו של ענין יש להעיר, שישנו קרפוס גדול של תגובות דתיות/חרדיות, במיוחד מתקופת השואה ולאחריה שלא רק שאינו עוסק בהאשמת הצינות אלא אפילו מאמץ במידה רבה את אותו המרד.³⁵

מה הן הסיבות לשירדותו והתקבעותו של אותו המרד במדף הספרים של ההיסטוריוגרפיה הישראלית?

א. הסיבה הראשונה בחשיבותה הינה מרכזיותם של לוחמי הגיטאות ו/או אנשי תנועותיהם בממסד ההיסטורי/הנצחתי של השואה בארץ. מוסדותיהם של לוחמי הגיטאות לשעבר וכמיוחד יבית לוחמי הגיטאות ומורשת היום בית יצחק מרכזי לספרות

בדקנו עבודות מחקר – מ"א דר"ר שנכתבו אך לא פורסמו; נושא זה נחקר כעת על ידי במסגרת עבודת הדוקטור וייתכן שבו תהיה תמונה שונה במקצת - (כ.ב.).

³⁴ ראה למשל: Menachem Friedman, "The Haredim and the Holocaust", *The Jerusalem Quarterly*, Winter 1990, pp. 86-114.

³⁵ ראה: משה פראגר 'מחצית חסידיה בגיטאות פולין', ידיעות נר, 21/22, כסליו תשנ"ו, 1999, עמ' 7; יחזקיה חידד-באומל, 'תגובות למרד בעולם החרדי', דעים לחקר תקופת השואה י"ב, דיפול, תשנ"ה, עמ' 289-308; בעד כהן 'תגובות של תנועת המוסר לשואה' (בהכנה לדפוס).

הישראלית על השואה. גם כיד-רשם, שהוא מוסד ממלכתי לא-תנועתי, מחזיקים לחזמי הגיטאות לשעבר עוד בשנות ה-80 בתפקידי מפתח מינהליים ומחקריים.

עובדות אלו מסבירות, כך נראה לי, את הכמות הגדולה ומרכזיותה של הספרות על המרד במשך כל התקופה שנסקרה במחקר. כאשר התופעה באה לידי ביטוי ברוב עצמה באנציקלופדיה של השואה היוצאת לאור בשנות ה-80-90 כפרסום מדעי של מוסד ממלכתי ובה מקבל המרד, כפי שצוין בגוף העבודה, מקום בכורה.

ב. הירידה היחסית בחיקף המחקר, על המרד כאקדמיה, ובעקבותיו גם בחיקף הפרסום, מוסברת ביסודה בכך שהוקרים צעירים שגדלו במדינת ישראל ולא חיו את חווית המרד אינם בעלי אותו דחף אפולוגטי שהרחיק את המורדים וניצולי השואה להוציא את האמת לאור לגבי המדינות והעמדות. גם כאשר מחנודר רצון לחקור נושאים אלו יש צורך בידיעת שפות מזרח-אירופאיות על בורין, ואי ידיעה מגבילה מאוד את היכולת של החוקרים לעסוק בהם. אי ידיעה זו מסבירה אולי את העיסוק הרב של חוקרים אלו בתחום יחסי הישוב והשואה, שלמחקר בהם אין צורך בשפות אלו. מכל מקום, השורה התחתונה היא עובדתית: אי-עיסוקם של חוקרים אלו לא במרד ולא בעמידה.

ג. הדמויות הבולטות לכל אורך הדרך בעיסוק בנושא העמידה הן מקרב הציבור הדתי/חרדי. מציאות זו הולמת את העובדה שהמורשת היהודית אינה מעמידה את הגבורה הפיזית בראש סולם הערכים אלא רק כחלק ממכלול של 'גבורות' נוספות – אינה גיבור הכובש את יצורו. הדגשת היתר, לדעתם, של נושא המרד והלחימה דוחפת אותם ליצירת ספרות בנושא 'הגבורה האלטרטיבית', זאת תוך שימוש בטרמינולוגיה מתחרתית ולוחמת. אף העובדה שהציבור הדתי/חרדי בישראל ראה עצמו כממשיך החיים היהודיים המסורתיים בגולה השפיעה על כך שציבור זה לא אימץ את דפוסי היהודי הלוחם המודרני מול היהודי החרדי הגלוחי. עם זאת היצירה בתחום אלה היא באפיקים פרטיים ולא מוסדיים, כלומר, לא ניתן גיבוי ממסד לגישה זאת, והיא מבטאת יותר תחושתם של אנשים מתוך הציבור. ההתעוררות הניכרת בשנים האחרונות בהתייחסות לשואה בציבור החרדי הינה דווקא בתחום התיאולוגי ובעיקר בסוגיית הישוב (ה'עיונים') והשואה אך לא בנושא העמידה ובוודאי לא בתחום המרד. העובדה שהממסד הדתי/חרדי אינו משקיע משאבים משלו במחקר והנצחת המרד ושכל הפרסומים שנסקרו הנם פרטיים, משתלבת בחוסר העיסוק הכללי של ממסד זה בתחום השואה ואין לראות בה דחייה מכוננת של נושא זה דווקא.

ד. הגורמים שנמנו לעיל עוסקים בכוחי ההיסטוריוגרפיה. נתון נוסף שיש להתחשב בו הוא המוכנות של הציבור הישראלי לקבל את הכיוון ההיסטוריוגרפי הזה. מסקנות המחקר מראות שלמרות השינויים הרבים והתהליכים הבולטים בהלכי הרוח של החברה הישראלית ולמרות התקפות קשות על מורשת המרד בפובליציסטיקה ובאמנות, החברה הישראלית עדיין מזדהה בעצמה רבה עם אותו המרד. מרד הגיטאות וזכה גם כיום להיות בין המרכיבים המרכזיים אם לא העיקרי בתרבות השואה של הציבור הישראלי וראוי הספרות ההיסטורית משקף מצב זה ואף מעצב אותו.

בימים אלו – שלהי שנות ה-90 נפתח עידן חדש בהיסטוריוגרפיה הישראלית של השואה. המשמרת הותיקה של הלוחמים לשעבר מפנה את מקומה, מסיבות טבעיות, לדור חדש של חוקרים. התחזקותה של המגמה הפוסט-מודרניסטית באוניברסיטאות בישראל תהיה גם היא בודאי בעלת השפעה על דימוי השואה בהיסטוריוגרפיה הישראלית.³⁶

³⁶ מחקרנו נסתיים לפני השלמת חיבורו של ד"ר רוני שטאובר מאוניברסיטת תל-אביב, בעבודתו, שאושרה אך עדיין לא פורסמה, יש כדי להאיר חלק מהסוגיות שגורנו על-יננו. ראה: י. שטאובר, "התגובה היזרית" בשואה במחשבת הציבורית בארץ בשנות ה-50, עבודת ד"ר, אוניברסיטת תל-אביב, אב תשנ"ז/אוגוסט 1997.

בולטין
המכון לחקר השואה

ע"ש ארנולד וליאונה פינקלר

מס' 8

אלול תשנ"ח/אוגוסט 1998

אוניברסיטת בר-אילן

BULLETIN
of the
Arnold and Leona Finkler

Institute of
Holocaust Research

No. 8

August 1998/Elul 5758

BAR-ILAN UNIVERSITY

BULLETIN
of the
Arnold and Leona Finkler

Institute of
Holocaust Research

No. 8
August 1998/Elul 5758

BAR-ILAN UNIVERSITY

BULLETIN
of
the Arnold and Leona Finkler
Institute of Holocaust Research

No. 8

August 1998/Elul 5758

Table of Contents

English Section

From the Editor's Desk.....	V
Research and Projects	VII
Administration and Library.....	XI
The Interdepartmental Seminar.....	XI
Lectures and Conferences	XII
The Joseph Carlebach Institute	XIV
The Braun Chair in the History of the Jews in Prussia.....	XVI
The Sal Van Gelder Fund for Teaching and Research of Holocaust Literature	XVII
Holocaust Studies in Israel.....	XIX
Research Spotlight:	
The Institute's project on Jewish Women During the Holocaust.....	XXIII
The Historian's Craft:	
Has the Third Reich Become History? Martin Broszat as Historian and Pedagogue, by <i>Chris Lorenz</i> (Free University, Amsterdam).....	XXVII
Book Surveys	
German Society and the Holocaust.....	XLV
Personal Accounts and Biographies	XLVII
Art and the Holocaust	XLIX
Fascism and Nazism.....	LI
Nazism, Nature and Culture.....	LII
Genocide	LIII
The Second World War	LIV
American Jewry, Antisemitism and the Holocaust.....	LVII
French Jewry and the Holocaust.....	LIX
Postwar Germany.....	LXI
Postwar Europe.....	LXIV
Holocaust Memory and Representation.....	LXV
Israel and the Holocaust, Memory and Society.....	LXVII
Institute Publications.....	LXX

Hebrew Section:

From the Editor's Desk.....	5
Book Reviews	7
Report of a Research Trip to Germany, by Rivka Knoller and Yehuda Ben-Avner	14
The Institute's New Publications: Summaries.....	16
The Historian's Craft:	
The Jewish People and Jewish History in Soviet Thought, by Dan Zhitz (Bar-Ilan University)	32
From Resistance to "Amidah": Israeli Holocaust Historiography 1945-1993, by Boaz Cohen (Bar-Ilan University).....	40

From the Editor's Desk

This issue of the Bulletin of the Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research covers the academic years of 1996-1998. In addition to our regular reports and spotlight, this Bulletin continues the tradition of the previous one, providing readers with an extensive section devoted to book reviews and surveys. We are also introducing a new section: articles relating to the problematics of Holocaust historiography: One article by the Dutch Historical theoretician Chris Lorenz deals with the famous late German historian of the Third Reich and the Holocaust, Martin Broszat; another one by Bar-Ilan doctoral student Boaz Cohen, with Israeli resistance historiography; and a third one by Bar-Ilan graduate student Dan Zhitz with the ways the Jewish People and Jewish History were presented in the Soviet Union.

Since the publication of our last Bulletin, the Institute has continued its wide variety of public activities. Information regarding the Institute's research activities appear in the "Research and Projects" section of the Bulletin. We also include descriptions of the activities of various bodies at Bar-Ilan University which deal with Holocaust-related projects and cooperate with our Institute. These include the Joseph Carlebach Institute, the Braun Chair in the History of the Jews in Prussia and the Sal Van Gelder Fund for Teaching and Research of Holocaust Literature.

Dr. Judith Tydor Baumel
Editor, The Bulletin

Research and Projects

* Prof. Dan Michman, Chairman of the Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research underwent bypass surgery in late December 1996, following a heart attack earlier that month. Within several weeks of surgery he returned to work and is now completely recovered. Both before his illness and after his convalescence Prof. Michman participated in a number of scholarly conferences. In December 1996 he spoke at a Symposium entitled "The Borders of Israeli Historiography" held at the University of Haifa to honor Prof. Chaim Schatzker on the occasion of his retirement. Prof. Michman spoke about "Linguistic Boundaries Defines Holocaust History". In May 1997 he delivered a lecture entitled "Memory and Commemoration of the Holocaust Within Religious Jewry" at a conference dealing with The Holocaust Between Interpretation and Memory held in Napoli. He also spoke at University College, London's Institute of Jewish Studies about "Preparing for Occupation? A Nazi SD document on 'The Jews of Holland' and its significance for the Comprehension of the Development of Nazi Anti-Jewish Policies" within the framework of a conference on the History and Culture of the Jews in the Low Countries. At the World Congress of Jewish Studies held in Jerusalem in July 1997 he chaired a session dealing with the Holocaust.

Among Prof. Michman's publications were the compilation about Post-Zionist thought and the Holocaust (see Institute Publications), part I; together with Roselyn Koren he edited *Les Intellectuels face à l'Affaire Dreyfus, Hier et Aujourd'hui*; his book entitled *The Holocaust and Holocaust Research: Conceptualization, Terminology and Basic Issues* (a compilation of 13 articles) has been published in Hebrew by Moreshet, Ghetto Fighters House and Yad Vashem; his article "Zionist Historiography in View of the Holocaust" was published in *Between Vision and Revision* (in Hebrew), Jerusalem: Mercas Shazar 1997; "The Yishuv Facing the Holocaust: New Studies, Old Polemics and Issues Beyond Them", in *Gesher* 133 (Summer 1996) (in Hebrew); "Intensification of Arguments Through the Use of Holocaust Metaphors in Israeli Public Discourse: Sediments and Manipulation", in *Gesher* 135 (Summer 1997) (in Hebrew); "The Jewish Dimension of the Holocaust",

in *Studies in Contemporary Jewry*, XIII (1997); "Judenräte' und 'Judenvereinigungen' unter nationalsozialistischer Herrschaft: Aufbau und Anwendung eines verwaltungsmaessigen Konzepts" in *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 46/4 (1998); "Zionism is not just 'Nationalism'" in *Panim* 6 (1998) (in Hebrew); and "Origins in Poland and Implications in Israel: The Meaning of the Agudath Israel Phenomenon", in *Gesher* 137 (1998) (in Hebrew).

* Dr. Judith Tydor Baumel's book *Kibbutz Buchenwald*, which examines the first "Hachshara" kibbutz to be founded in Germany after the Holocaust, was published in English by Rutgers University Press in February 1997. Dr. Baumel has continued her research about Jewish women during the Holocaust and the result – a compilation entitled *Double Jeopardy: The Holocaust and Gender* – will be published during 1998 by Frank Cass Publishers, Ltd. Dr. Baumel is also continuing her research about Holocaust commemoration and is presently beginning a study of "Sacred Space: Holocaust Commemoration in Church and Synagogue." During 1996 and 1997, Dr. Baumel published several articles on various aspects of Holocaust research and commemoration. One article, dealing with the commemoration of the parachutists sent by the Yishuv during the Second World War to assist European Jewry, was published in *Cathedra* (Summer 1997), the Hebrew publication of Yad Ben-Zvi. Dr. Baumel has also prepared an essay about the Parachutists mission from the Gender Perspective which will be published in 1998 in a collection of studies on Jewish resistance throughout the ages, edited by Prof. Ruby Rohrlich (George Washington University). The anthology will be published by Oxford International Press (Berg).

During the surveyed period Dr. Baumel delivered the following lectures:

- 1) "The Parachutists Mission from a Gender Perspective", lecture at the World Congress of Jewish Studies, Jerusalem, July 1997.
- 2) "The Revisionist Zionist Movement vis a vis the Holocaust", lecture delivered at the Yad Vashem Conference on "Zionism and Zionist Policy During the Holocaust", Jerusalem, November 1997.

Throughout 1997 Dr. Baumel also delivered lectures on various aspects of the Holocaust sponsored by Yad Vashem teachers training seminars, Yad Ben Zvi and Mercas Shazar. She has also continued to coordinate the publication of OT, a collected volume of essays which will be published by the Institute.

* Dr. Chava Eshkoli continued her project on "The Mizrahi and the HaPoel HaMizrachi Facing the Holocaust". During the last academic year she wrote the chapter dealing with the response of religious Zionism to the issue of financing assistance and rescue attempts during the Holocaust. She has also begun researching the Jewish theological response to the Holocaust. During the 1996-7 academic year Dr. Eshkoli was a research fellow at the International Center for Holocaust Research at Yad Vashem and participated in their round table discussion groups, symposia and other events as a representative of the Finkler Institute.

During the year Dr. Eshkoli delivered the following lectures:

- 1) "Assistance Attempts Among Rumanian Jewry During the Holocaust", delivered at the Conference on Rumanian Jewry in the Modern Era, held at Bar Ilan University in March 1997.
- 2) "Religious Zionism in Eretz Yisrael Facing the Holocaust", delivered at the International Research Institute of Yad Vashem, June 1997.
- 3) "Religious Zionism in Eretz Yisrael vis à vis the Warsaw Ghetto Uprising", lecture at the World Congress of Jewish Studies (July 1997)
- 4) "The Theological Response of Religious Zionism to the Holocaust During the Years of Catastrophe", lecture delivered at the conference on "Holocaust and Faith" held at Moshav Nir Galim, September 1997.
- 5) "The Zionist Attitude in Eretz Yisrael towards Nazism and the Third Reich", a lecture delivered at the Yad Vashem Conference on "Zionism and Zionist Policy During the Holocaust", Yad Vashem, November 1997.

Dr. Eshkoli also delivered various lectures at teachers training evening seminars sponsored by Yad Vashem, the Religious educational department of the Bat Yam municipality, etc.

Dr. Eshkoli's publications include essays on "Religious Zionist responses in Mandatory Palestine to the Warsaw Ghetto Uprising" *Holocaust and Genocide Studies*, Fall 1997; "Religious Zionism and the Question of Jewish Heroism During the Holocaust" (forthcoming in *Yahadut Zemanenu* 1998) and "Mutual Aid Among Rumanian Jewry" (*Gesher*, Winter 1997-8).

* Dr. Penina Meislish's book about *Wiktor Chajes – the Identity Crisis of a Polish Jew*, has been published in Hebrew by Bar-Ilan University Press. Dr. Meislish edited Shalom Meislish's Holocaust Memoirs *Stations* ("Takhnot") which has been published in 1998. She lectured about

changes in the attitude of Israeli society vis à vis the Holocaust and about Rabbis during the Holocaust before various groups on the occasion of Holocaust Memorial Day. Dr. Meislish has begun translating, editing and annotating a unique Russian language manuscript about the history of a Jewish settlement in the Ukraine; the manuscript arrived in Israel with the last wave of immigration from the former USSR. Additionally, she started a lexicon and data-base on rabbis active during the Holocaust.

* Mrs. Rivka Knoller has continued her project on Holocaust Denial and Revisionism, collecting material from various libraries and the internet and cataloguing it. In addition she has created an up-to-date bibliography reaching 1996. Mrs. Knoller has collected relevant offprints about topics dealing with diaspora Jewry, antisemitism and the history of National-Socialism. Finally, she has corresponded with various libraries and institutions abroad regarding material about Holocaust Revisionism. Together with Dr. Yehuda Ben-Avner she attended a conference on so-called "revisionism" and Holocaust denial in Germany in January 1998.

* Dr. Yehuda Ben-Avner continued to assist Mrs. Knoller in her research of Holocaust Revisionism by translating articles appearing in French and German language publications. Dr. Ben-Avner also wrote an article about "The persecution of Jews in Germany and its affect upon the formation of the German Resistance movement". Dr. Ben-Avner is now working on a German language version of this essay. During the two academic years Dr. Ben-Avner lectured in Germany and delivered lectures in Israel about the new German interest in the Third Reich.

* During the 1997 academic year the Institute has sponsored a research project dealing with the activities of Dr. Joseph Samuel Bloch (1850-1923), a leading rabbinical figure in Vienna. Dr. Bloch became an opponent of antisemitism in Vienna and was particularly active in fighting the notorious antisemite, August Roehling. Dr. Bloch was elected to the Austrian parliament as representative of a Galician district, but apart from his political activities, he was also active in developing Jewish thought and philosophy. The project has been carried out by a volunteer, Mr. Shalom Ettinger, whose is being guided and assisted by Dr. Ben-Avner.

Administration and Library

* Mrs. Zippi Berman was responsible for all of the Institute's office administration. During the past two academic years the Institute acquired four new computers and a new photocopying machine.

* The library, coordinated by Mrs. Esther Drenger, has recently become extremely crowded. A large number of new books were acquired and catalogued. The library continues to receive information about antisemitism and diaspora Jewry, particularly publications from Germany. The information center on Holocaust Revisionism has grown by leaps and bounds. Much material has been received on the internet and new files were opened and catalogued. As in previous years many students and researchers have continued to use the libraries services. Bibliographical files for all Holocaust courses given at the university were opened for the student's use. Finally, the photocopying machine has been transferred to the library, which greatly eases the librarian's burdens.

The Interdepartmental Seminar

During the 1996-97 academic year the Interdepartmental Seminar coordinated by Dr. Chava Eshkoli, hosted the following lectures.

1) Dr. Daniel Blattman (Yad Vashem and the Hebrew University) spoke about "The Bund During the Holocaust: Party Identity and Jewish Destiny" (Nov. 13, 1996).

2) Dr. Ben-Ami Feingold (Tel-Aviv University) spoke about "The Holocaust in Hebrew Plays" (December 17, 1996).

3) Dr. Aviva Halamish (Tel-Aviv University and the Open University) spoke about "Zionist Aliyah Policy During the 1930's - Between "Rescue" and "Salvation" (Feb. 18, 1997).

4) Dr. Shlomo Shafir (World Jewish Congress) spoke about "Henry Morgenthau - A Jewish Secretary in the United States Government and His Plans to Bring Nazis to Justice in Postwar Germany" (March 19, 1997).

5) An open discussion about the "Goldhagen Affair" was held on the first anniversary of the publication of "Hitler's Willing Executioners"; participated: Prof. Dan Michman, Prof. Zvi Bacharach

and Prof. Steven Ascheim (May 20, 1997).

6) Dr. Sarah Bender (Yad Vashem) spoke about "Were There Actually Ghetto Uprisings?" (Dec. 2, 1997).

7) Prof. S. Trigano (University of Paris X) spoke about "Emmanuel Levinas and the Jewish Intellectual School of Thought in France after the Holocaust" (Jan. 1, 1998).

8) Dr. Susanne Heim (Freie Universität Berlin) spoke about "The 'Final Solution' and Nazi Population Policy" with Prof. Zvi Baeharach responding (Jan. 27, 1998).

9) An open discussion prior to the publication of Dr. Penina Meislsh's book *Victor Chajes, Diary of a Polish Jew*. Lecturers included Prof. Yehuda Friedlander (rector of the University and professor of Literature), Prof. Moshe Rossman and Dr. Penina Meislsh (April 1, 1998).

10) An open discussion following the publication of Prof. Dan Michman's book *The Holocaust and Holocaust Research: Conceptualization, Terminology and Basic Issues*. Lecturers included Prof. Zvi Baeharach, Prof. David Bankier and Prof. Dan Michman (May 5, 1998).

11) A lecture following the publication of Prof. Gideon Shunami's book on the Theater and History delivered by Prof. Shunami about "Between Theater and History; Descriptions of the Holocaust and Contemporary History in the German Documentational Theater" (June 6, 1998).

Lectures and Conferences

To commemorate the Tenth of Tevet a study day was held on December 19, 1996 dedicated to "The Holocaust from the Perspective of Israeli Society: History, Literature and Post-Zionism". The keynote address was delivered by Prof. S. Aharonson from the Hebrew University who spoke about "Post-Zionism and its Attitude to the Holocaust". Within a workshop for history teachers, Mr. A. Milgrom of Yad Vashem presented a multi-media program about Holocaust survivors after their release; For literature teachers, Prof. H. Yaoz lectured on "The German Image in Hebrew Literature and Poetry" and doctoral student Sarah Beckerman presented the subject through an analysis of the aspects arising from the novels of the "second generation". The study day took

place in conjunction with the School of Education, the Department of Advanced Study and Teacher Training, the Department of Jewish History, the Department of General History, the Finkler Institute of Holocaust Research, the "Van Gelder" Center for the Teaching and Research of Holocaust Literature and the Dr. Burg Chair for Education for Values, Tolerance and Peace.

On Yom Hashoa, May 6, 1997 the Annual Study Day in memory of the Holocaust was held at Bar-Ilan University. The topic this year was "Holocaust Literature and its Method of Instruction". Opening remarks were delivered by Prof. Binyamin Bar-Tikva, head of the Department of Literature of the Jewish People. The keynote address was delivered by Prof. Hillel Barzel: "Language of Visions of Itamar Yaoz-Kest: Hut Doors Still Open Within Me". An interview was held with the poet Itamar Yaoz-Kest in honor of the publication of his new book of Holocaust poetry: "Hut Doors Still Open Within Me". Prof. Hannah Yaoz acted as moderator and interviewer. The Study Day was held in cooperation with the "Sal Van Gelder" Center for the Teaching and Research of Holocaust Literature; the Department for Advanced Study and Teacher Training; and the Department of Literature of the Jewish People, all of Bar-Ilan University; and in conjunction with the Office of Education and Culture, Advanced Study Department.

On January 5, 1998 the Annual Study Day to Commemorate the Tenth of Tevet was dedicated to the Jews of North Africa During the Holocaust. After the Rector, Prof. Yehuda Friedlander and Prof. Yaakov Iram, incumbent in the Joseph Burg Chair of Education, Tolerance, Values and Peace gave their opening remarks, lectures were delivered by Prof. Michael Lasker of the Ashkelon College ("Between Vichy Antisemitism and the German Threat: North African Jewry at the Beginning of the 1940's) and Dr. Irit Abramsky-Bligh ("North African Jewry During the Holocaust"). During the second part of the Study Day methodological workshops were held for history and literature teachers. The History workshop was headed by Educational Ministry History Supervisor Mr. Michael Yaron ("North African Jewry During the Second World War as an Important Chapter in Teaching the Holocaust") and the Literature Workshop was headed by Dr. Shmuel Refael of the department of Jewish history at Bar-Ilan University ("New Historical-Literary Observation Regarding the Holocaust of Oriental Jewry").

On Holocaust Memorial Day, April 23, 1998, Prof. Michman delivered a lecture at the central commemoration ceremony held at Bar-Ilan University.

The Joseph Carlebach Institute

During the 1996-97 academic year the Joseph Carlebach Institute increased its activities. In March, the memorial lectures on the "Jahrzeit" of Rabbi Joseph Carlebach were given by Prof. Zvi Bacharach and Prof. Michael Nehorai on: "The concept of human beings in Jewish tradition versus the ideal in National-Socialism".

The Institute, headed by Prof. Miriam-Gillis Carlebach held several meetings with various German groups who were visiting Israel. The dialogues in those meetings were mostly about Jewish tradition, Jewish thought and the relevant problems of the Israeli State. In September, a three-day seminar was given at the Joseph Carlebach Institute to a group of students from the Otto von Guericke University in Magdeburg. This is the third time that Magdeburg's students, under the guidance of Dr. Frey and Prof. Dr. Pollmann, are holding a seminar at the Institute. This year's topic was: History and Jewish Tradition.

In July Prof. Gillis-Carlebach participated in a conference about "Teaching the Holocaust in kindergarden and primary school" which took place in Hamburg, and held her lecture in the opening session of this conference. Twenty nine students participated in the annual seminar given at the institute for MA students about "Jewish education in times of crisis". Some very interesting essays were given to Prof. Gillis-Carlebach, such as "Interpretation of memorial statues", "The meaning of the March of the Living for Israeli pupils", etc.

The continuing connection between Prof. Gillis-Carlebach and Frau Dr. Wasum-Rainer (counselor for cultural affairs) from the German embassy led to her visit and to the visit of Mr. Theodor Wallau – the German ambassador in Israel – to the Joseph Carlebach Institute, in which the ambassador showed genuine interest in the research carried out at the Institute.

One of the more important research projects at this moment is that about small Jewish communities in Schleswig-Holstein. This research is carried out in cooperation with Prof. Gerhard Paul, head of the

Institute for Zeit- und Regionalgeschichte, at the University of Flensburg, and will be published in November 1998 in a book, "Jewish life and antisemitism in Schleswig-Holstein". Prof. Gillis-Carlebach is functioning as co-editor of the book and six articles in the book will be contributed by the research assistants of the Joseph Carlebach Institute.

Further publications in preparation are:

The third volume of the writings of Rabbi Joseph Carlebach to be published by Olms Verlag in Hildesheim. Translations into Hebrew of chosen articles of Rabbi Joseph Carlebach, dealing with relevant problematic issues of the Jewish world. These translations, carried out by the Institute's assistant Meir Seidler, are an attempt to bring Rabbi Joseph Carlebach's heritage to the Israeli public who do not read German.

New publications appeared this year in the Joseph Carlebach Institute: "Letters from Jerusalem – Eretz Yisrael at the beginning of the century, in the eyes of a young religious teacher from Germany" (Hebrew, Ariel Publishing House, Jerusalem) and the proceedings of the third Carlebach conference: "Tolerance – Relationship between Religion and Society" (German and English; Doelling and Galitz-Verlag, Hamburg).

The archives of the institute received a large collection of original documents from the legacy of Dr. Ephraim Carlebach (former Rabbi in Leipzig), which are now sorted out and categorized by the institute librarian, Heleni Lipsky.

Further research projects are foreseen in cooperation with Israeli institutes and universities abroad.

Contributions

During the 1996-97 academic year Mr. Elazar Zyskind established a fund which will provide study prizes for papers about the Holocaust which have been written by Bar-Ilan students. The Fund is in memory of Sarah Plager-Zyskind of the Lodz ghetto who was one of the first survivors to publish personal memoirs about the Holocaust. Donations for the fund were given by several American and Canadian friends of the Zyskind family: Mr. Morris Biederman, Dr. and Mrs. Myron H. Joyrich, Mr. Kuboc Berliner of Montreal and Mr. Harry Lerner of Minneapolis.

On December 2, 1997 the Sarah Plager Zyskind prize was awarded

for the first time. Mr. Moshe Verdiger received the award for his M.A. thesis in Jewish Philosophy on "The Holocaust as a Theological Turning Point". Mr. Dan Zhits of the Department of Jewish History was awarded an acknowledgement of special achievement for his seminar paper on Soviet Historiography of the Jewish Catastrophe.

The Braun Chair In the History of the Jews in Prussia

Prof. Walter Z. Bacharach is now Prof. Emeritus at Bar-Ilan University. Recognized as a major authority in the history of German Jewry, he was appointed the Head of academic research of the Braun Chair. The Coordinator, Dr. S. Feiner, is back after a most successful year as a Research Fellow at the Center for Jewish Studies at Harvard University and after a semester as a Fellow of the Institute for Advanced Studies in the Hebrew University.

In 1996 several graduate students at Bar-Ilan enjoyed special research scholarships that were provided by the Chair. Among them are distinguished students who are working on subjects such as: the Orthodox response to modernity in Germany, the Hebrew literature of Wesselly, and the concept of "Law" in Moses Mendelssohn's philosophy.

Prof. Dominique Bourel from Paris gave the annual Braun Lecture in May 1996. He spoke about the Jewish identity of Lazarus Bendavid, and his lecture was followed by an animated discussion among faculty members and graduate students. The Chair took part (in cooperation with the Carlebach Institute) in the third Carlebach conference that was dedicated to the topic: "Toleranz im Verhaeltnis von Religion und Gesellschaft".

In 1997, a volume of Prof. Walk's selected writings was published in cooperation between the Chair and the Leo Baeck Institute of Jerusalem. In addition, two scholars from the Hochschule fuer juedische Studien in Heidelberg were invited to conduct research in the archives of Jerusalem. Furthermore, two major translating projects are now in progress: The Hebrew translation of C.W. von Dohm (*Ueber die bürgerliche Verbesserung der Juden*) and Mendelssohn's *Jerusalem*. Dr. S. Feiner has finished his research project on the Freischule of Berlin 1778-1825. He published an article on this topic in the Hebrew journal of the Israel Historical Society, *Zion*. A German version is now

in progress and it will be published by the Hamburg University. Dr. Feiner participated in a special workshop on the Freischule in Berlin and he was invited to write the Hebrew introduction to the forthcoming volume of documents that will be published there.

The research library of the Chair received a few books on Berlin from Mrs. Malka Rosenthal and a copy of the 1750 Reviderte privilegium of King Friedrich II.

The Sal Van Gelder Center for Teaching and Research of Holocaust Literature

During the 1996-97 academic year the Sal Van Gelder Center continued carrying out its goals of deepening awareness of the Holocaust among university and high-school students through the teaching of Holocaust literature. Therefore, the center focused upon aiding in the training of educators to teach Holocaust literature by creating study material for students and handbooks for teachers. These activities are carried out in conjunction with the Teacher Training division and the Department of Advanced Study. Preparing the study material includes inter-disciplinary cooperation, and the preparation of multi-media study materials.

In addition, the Center continued research into the teaching methods of Holocaust literature and the preparation of information centers for researchers, teachers and students in the field of Holocaust literature in Hebrew and foreign languages, and methods of its study.

Among the publications of the "Van Gelder" Fund and later the "Center" are:

- 1) *The Holocaust in Modern Poetry* – anthology for high school students
- 2) *Teaching the Works of A. Appelfeld* – teacher's handbook.
- 3) *Teaching the European Holocaust Novel* – teacher's handbook.
- 4) *Collected Articles about Teaching Holocaust Literature* – for teachers.
- 5) *Out of the Darkness* – textbook, result of the work of a team of senior teachers under the supervision of Prof. Dov Landau.
- 6) *Art and the Holocaust* – teacher's booklet of lesson plans + slides prepared by Dr. Bracha Yaniv.
- 7) *The Holocaust in Children's Poetry* – anthology for teaching in junior high and grade schools. Editor: Dr. Ziva Feldman.
- 8) *The Holocaust in Children's Literature* – chapters of research, Mrs. Nechama Ne'eman.

- 9) *Holocaust Poetry: Ballads and Sonnets*. Teacher's handbook, by Prof. H. Yaoz.
- 10) *Holocaust Poetry: Epic Poems*. Teacher's handbook, by Prof. H. Yaoz.
- 11) *Modern Poetry – and the Holocaust in Modern Poetry*, by Prof. H. Yaoz.
- 12) *Polish Holocaust Poetry – Anthology*, translated into Hebrew with an in-depth introduction. By: A. Brauner. The booklet is intended for teachers and students.

The Center also conducts a training course for students who deal with Holocaust research in various departments of the university. In the last two years students came from the departments of English Literature, Sociology, Political Science, Psychology, and Hebrew and Comparative Literature. Appeals for advice from high school teachers guiding students in their final papers on Holocaust literature were also answered.

An Internet site about Holocaust Literature has been established in cooperation with several high-schools, such as the "Amal" network/Mrs. Nurit Zin, as well as others.

Holocaust Studies in Israel 1996-1997

Various Holocaust related topics are presently being taught in six Israeli universities: The Hebrew University of Jerusalem, Haifa University, Tel-Aviv University, Bar-Ilan University, Ben-Gurion University of the Negev and the Open University of Israel. Courses on the Holocaust are also being taught at various colleges and teachers training seminars throughout the country. The previous issue of the Bulletin contained information regarding Holocaust studies in Israel between 1994-1996. In this issue we present the continuation of this survey, covering the academic year 1996-7. Our survey includes a listing of course titles, names of lecturers teaching these courses, type and length of course, and the framework in which it is taught. Unfortunately, enrollement numbers were only partially submitted; consequently it was decided to ignore the issue.

Key to tables

BA	Bachelors Degree	PS	Political Science
Bed	Bachelors of Education	Ps	Proseminar
CJ	Institute of Contemporary Jewry	PSY	Psychology
ED	Education	S	Seminar
EYS	Eretz Yisrael Studies	s	semester
F	Folklore	SW	Social Work
GH	General History	T	Tutorial
HS	Holocaust Studies	t	trimester
HL	Hebrew Literature	TT	Teachers Training
HIS	Institute of Holocaust Studies	u	unknown
JH	Jewish History	W	Workshop
JP	Jewish Philosophy	Y	Yiddish
JS	Jewish Studies	y	yearly
L	Lecture	s	semester
MA	Masters Degree	t	trimester

For example: a course listed as: S/2hr.y CJ/MA
is a Seminar given for two hours a week as a yearly course at the Institute of Contemporary Jewry in the Master's Degree program.

The Hebrew University of Jerusalem

lecturer	topic	type/length	dept. no.
Prof. S. Aaronson	Holocaust Politics	S/2hr.y	PS/MA
Prof. D. Bankier	Hol. in Western Europe	S/2hr.s	CJ/MA
Prof. Y. Bauer	Hol. in Eastern Europe	S/2hr.s	CJ/MA
Prof. D. Bankier	The Final Solution	S/2hr.y	CJ/MA
Prof. D. Ofer	Memory and History	S/2hr.y	CJ/MA
Prof. H. Lavsky	The DP Camps	S/2hr.s	CJ/MA
Prof. R. Wistrich	Antisemitism in Central Europe	S/4hr.s	GH/MA
Dr. D. Blattman	Youth Movements in Eastern Europe	S/2hr.y	CJ/MA
Dr. D. Blattman	Everyday Life of the Jews in Poland During the Holocaust	S/2hr.y	CJ/MA

Bar-Ilan University

Prof. D. Michman	From Hatred to Annihilation	L/2hr.y	JH/BA
Dr. E. Meir	The Holocaust and Jewish Philosophy	L/2hr.y	JP/BA

Haifa University

Prof. A. Cochavi	The Causes of WWII	T/4hr.s	GH/BA
Prof. R. Rubin	The USA from the Civil War Until WWII	L/2hr.s	GH/BA
Dr. Speier-Makov	Daily Life in Germany And Britain between the World Wars	T/4hr.s	GH/BA
Prof. A. Cochavi	The World Powers During WWII	S/4hr.s	GH/BA
Prof. A. Cochavi	War Criminals	S/2hr.y	GH/MA
Prof. A. Cochavi/ GH/JH/MA	Leadership and Policy	S/2hr.y	
Dr. D. Gutwein	During the 20th Century Holocaust Historiography	S/2hr.y	JH/MA
Dr. J. Baumel			

lecturer	topic	type/length	dept. no.
----------	-------	-------------	-----------

Ben-Gurion University

Prof. D. Bar-On	Psychological Trauma of Holocaust Survivors	S/2hr.y	PS/BA/MA
Prof. S. Redlich	Nazi Germany and the Holocaust	PS/4hr.s	JH/BA

The Open University of Israel

Prof. D. Michman	Days of Holocaust and Reckoning	L+T/y	BA
Dr. Y. Weitz	(self study from booklets, 1800 pages, symposia, movies).		
Dr. J. Baumel			
Mr. G. Greif			

Oranim Seminar

Dr. J. Baumel	Dilemmas of the Holocaust	S/2hr.y	JH/BA
---------------	---------------------------	---------	-------

Jerusalem College for Women

Ms. S. Kaplan	Intro. to the Holocaust	L/2hr.y	JS/BA
Mrs. E. Farbstein	Rescue during the Holocaust	L/2hr.y	JS/BA
Mrs. E. Farbstein	Ghettos in Eastern Europe	L/2hr.y	JS/MA
Mr. E. Kay	From Antisemitism to Hol. Denial	L/2hr.y	JS/BA
Rabbi Z. Laf	Faith During the Holocaust	L/2hr.y	JS/BA/MA
Ms. H. Shemesh	Women During the Holocaust	L/2hr.y	JS/BA

Orot Teachers College

Prof. D. Michman	Antisemitism and	L/2hr.y	BEd
------------------	------------------	---------	-----

lecturer	topic	type/length	dept. no.
Tel Aviv University			
Prof. D. Laor	Writing the Holocaust	S/4hr.y	JL/BA
Prof. Y. Lomerantz	Biographies of Holocaust Survivors	S/2hr.y	Psy/MA
Dr. D. Arieli-Horowitz	Intro. to Nazi Ideology	L/3hr.y	PS/BA
Seminar Hakibutzim			
Mr. A. Atzili	History of the Holocaust	L/4hr.s	BEEd.
Mr. U. Lapidot	History of the Holocaust	L/2hr.y	BEEd.
Dr. N. Keren	Myth, Memory and History	S/2hr.y	BEEd.
Dr. N. Keren	The Holocaust in Drama	T/2hr.s	BEEd.

Spotlight: Project on Jewish Women During the Holocaust

An Interview with Dr. Judith Baumel

For several years the Finkler Institute of Holocaust Studies has sponsored a research project dealing with aspects of Jewish women's lives during the Holocaust. The project is being coordinated by Dr. Judith Tydor Baumel whose book "Double Jeopardy: Gender and the Holocaust" will be published by Frank Cass and Co. during 1998. Here Dr. Baumel discusses the project's history and development.

Q. How did you come to the idea of researching the topic of Jewish women during the Holocaust?

A. For close to twenty years I have dealt with subjects pertaining to women and children during the Holocaust, starting with my M.A. thesis and Ph.D. dissertations which dealt with Jewish refugee children during the war. Later I began dealing with various aspects of religious life during the Holocaust where I once again found myself concentrating upon women's lives, such as the story of the ninety three Beth Jacob girls who were reportedly committed suicide in 1942. Finally I realized that women's lives during the Holocaust were a separate topic worth of merit and I thought of examining various aspects of their pre-war, wartime and post-war lives.

Q. What gave you the impetus to turn this into an independent project?

A. As I had been working on a different research project at the Finkler Institute I was hesitant to change the thrust of my research. However, at a critical juncture I was invited to participate in a conference held in Omaha, Nebraska, dealing with the issue of "heroes" throughout Jewish history and our Institute chairman, Prof. Michman, encouraged me to prepare a talk about real and imagined Jewish heroines during the Holocaust. This was probably

the turning point in my research. After preparing the talk, which later became a full-length article published both in the conference proceedings in English and in Dapim Lechaker Tekufat Hashoa in Hebrew, I decided to widen the scope of my research and investigate several aspects of Jewish women's lives during this critical period.

- Q. What aspects of Jewish women's lives did you decide to explore?
- A. When I began my study of women I realized that it was more than examining Jewish women's lives as a separate topic of study. Women were an integral part of the pre-war Jewish community, although they didn't figure in the official Jewish leadership, either before or during the war. However they did play an important role in several communal frameworks, such as philanthropy, education, youth movements and Zionist organizations. Furthermore, as women did not function as a separate entity one has to speak of issues of gender, in other words, the social roles which society has attributed to men and women, and not only to sexually determined issues, which are primarily biological. As time went on I realized that the issue was not just women's society, but gendered functions both before and during the war.
- Several aspects of Jewish women's lives during the Holocaust had already been covered in depth by the time I began researching the topic, such as Jewish women in pre-war Germany, in youth movements and in the resistance. Other topics, such as orthodox Jewish women, the role of women in Holocaust commemoration and Jewish women among the displaced persons after the war had barely been touched by researchers. I decided at first to concentrate upon orthodox Jewish women, as this was an outgrowth of my previous studies, and then upon Jewish women in the immediate post-war years as this, again was an outgrowth of my research on the She'erit Hapletah, the surviving remnant of European Jewry. As I began dealing with Holocaust commemoration, I also decided to examine women's roles in this framework and see how they entered the collective public memory in Israel and other countries. Finally, my study about collective public memory in the State of Israel led me to examine one topic which falls into both the categories of Holocaust and Yishuv (pre-State Israel) history: the women parachutists from Palestine who were sent to Europe

during the Holocaust to both aid the Allied armies and organize or rescue European Jewry.

- Q. When did you decide that this topic merited a full length book study?
- A. About three years ago Prof. Michman approached me with the suggestion that I turn the project into a book of collected essays. At the time he had heard of a Canadian journal which was interested in such topics and they expressed interest but were unable to find funds to further the project. As I had put an outline together I decided to turn to additional publishing houses in the hope of finding a suitable framework which would be interested in this study. Within a short time Frank Cass and Co. expressed interest in the book and asked me for the completed manuscript. This gave me the added impetus to finish a number of essays on aspects of Jewish women's lives and to write a comprehensive historical introduction of close to 100 pages which served as both an overview and an explanatory framework for the entire book.
- Q. What type of sources did you use for the project?
- A. This was probably the most interesting aspect of my research. In order to fully understand women's lives during the Holocaust I had to use a combination of written and oral documentation, and when I say oral documentation I mean both interviews which had been conducted and deposited in oral history repositories such as the one connected with Yad Vashem or the Institute for Contemporary Jewry at the Hebrew University, and interviews which I conducted myself with various women who had undergone unique experiences during the Holocaust. My definitions had to be broad – for my purposes, a woman was anyone over the age of about thirteen during the Holocaust because so many girls had lied about their ages, making themselves older to survive. Consequently they had gone through the war as "women" with women's experiences. One of the most fascinating interviews I conducted was with a woman who had gone into concentration camp as a girl of eleven but who had lied and told everyone she was fourteen. She had no idea of the facts of life when she arrived and one of her older sisters quickly gave her her new identity on the train on the way to Auschwitz, which she made the little girl memorize in order to

pass a selection. She subsequently did, although all of her older sisters perished, and went through the war as a "teenager" in the women's barracks although she was little more than a girl. Another definition which changed with time was the geographical spread of the Holocaust – from occupied countries I shifted my gaze to women who had and escaped to the free world or to Allied countries – women refugees, women who had spent the war in Siberia, women who reached Switzerland, Palestine, England, etc. This, too, gave me an added perspective.

- Q. As a final question, why do you think that women during the Holocaust should be a separate topic from that of men during the same period. Weren't their fates supposed to have been the same?
- A. In her study of Jewish artist Charlotte Salomon, Mary Felstiner writes that behind the two lines on the ramp at Auschwitz, that of men and that of women, stood a thousand years of history. It is true that the Nazis decreed the same fate for Jewish men and Jewish women during the Holocaust. However up until their death the lives of these two groups were often different, as they had been before Hitler's rise to power, but now even more so. As the Holocaust progresses we see how frameworks in which women had played a major role became of more and more importance – those having to do with social welfare, housing, even food preparation which during the war were issues of life and death. Women in camps were often subjected to conditions which were much worse than those of men, and there are those who state outright that it appears that Nazi policy towards Jewish women was harsher than that towards Jewish men, possible because women were seen as those who would carry on the Jewish race. This explanation is also a lesser known issue which has recently been examined in studies of women in Nazi ideology. In any event, women's Holocaust experiences are certainly a topic which should be examined in depth as it gives us insight into an aspect of Jewish life during the ultimate twentieth century Jewish crisis which has long been ignored.

HAS THE THIRD REICH BECOME HISTORY? Martin Broszat as Historian and Pedagogue*

by
Chris Lorenz
(Free University, Amsterdam)

The life of the German historian Martin Broszat (1929-1989) cannot said to have been free of paradoxical touches. Although much of his oeuvre was intended to counter the 'monumentalization' of German history, his very work helped to erect a monument in the German historiographic landscape. And although he simultaneously opposed the 'pedagogization' of the German past, he nevertheless – albeit unintentionally – remained an educator. For this reason, in order to understand the historian Martin Broszat, it might sometimes be better not to listen to the man himself.

The monument erected by Broszat does not only include his scientific oeuvre, but also the *Institut für Zeitgeschichte* in Munich which he helped to make famous. He started his work at the Institute in 1955, and from his appointment as director in 1972 until his death in 1989 he would remain there. Under Broszat's direction the Institute, whose sole task initially was to document and record the history of National Socialism, evolved into one of the foremost centers of German contemporary historiography. In this development Broszat performed the dual role of scientific as well as financial and organizational manager. During his tenure the number of researchers increased from fifteen to thirty, whereas the Institute's budget grew five-fold to DM 5 million per year. The number of publications increased accordingly: in addition to the well-known *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, the Institute now publishes six autonomous series instead of the three in

* This article was originally published in Dutch in: *Oorlogsdocumentatie* '40-'45 8 (1997), pp. 236-252. The translation is published with permission of the author and RIOD (the Netherlands State Institute for War Documentation), publisher of the annual.

1970, and the overall number of publications has more or less tripled.¹ Broszat also was appointed Professor of Contemporary History at the University of Munich, in addition to which he intervened in numerous public discussions about World War II.

Broszat's monumental status is also due to his own scientific contributions to the history of the Third Reich. These, as so often is the case with historians, are clearly imprinted by his personal history. In May 1945 he was eighteen years old, and therefore old enough to have experienced some of the war as a 'Flak Helper' (carrying munitions for anti-aircraft guns) in Leipzig. His colleague Henke has called Broszat's experiences during the war the 'seedbed of his lifelong preoccupation with the history of the Third Reich'; he himself has expressed himself in a similar vein.²

Soon after the war he began to study history at Cologne, where in 1952 he received his doctorate under Theodor Schieder on a dissertation about the at that time hardly popular subject of indigenous antisemitism in Germany during the reign of the Emperor Wilhelm II. Following this Schieder secured him employment on the project *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, until in 1955 he was appointed at the Institute in Munich. From this moment onwards he would be mainly engaged upon the study of numerous aspects of the history of the Third Reich.³ In so doing he often opposed the predominant

historiographical currents, and his approach to the Third Reich can only be understood in this light. It is in this antithetical character that, as of 1996, the main problems and limitations of his work will be found.

Thematically we can distinguish the following highlights in his work:

1. The role of the National-Socialist world-view and ideology; 2. The structure of the 'Hitlerian State' and the rationale of the 'Final Solution'; 3. The manner in which 'ordinary people' understood the Third Reich and resisted it; and finally – and in consequence of the former aspects – 4. The manner in which particularly German historians have dealt with the Third Reich.

1. THE ROLE OF NATIONAL-SOCIALIST IDEOLOGY AND THE ROLE OF HITLER

Broszat's approach to National Socialism during the late 1950s and the 1960s can best be understood as a reaction to the two then existing predominant historiographical views. The first, which might be characterized as 'Hitlerian', and which was represented by among others Gerhard Ritter, mainly reduced National Socialism and its ideology to the person of Hitler. The second view, known as 'Totalitarian', preferred to see National Socialism as a form of totalitarian dictatorship, a twin-brother, in fact, of Communism. As seen from the prevailing Cold-War point of view these 'brown' and 'red' forms of Fascism showed many structural similarities, such as the all-pervading role of The Party, The Leader and the Secret Police – besides a systematic ideology that justified 'total' control of society and the State. Notable representatives of this view in the Federal Republic were Karl-Dieter Bracher and Ernst Nolte. In, for example, *Der Nationalsozialismus: Weltanschauung, Programm und Wirklichkeit* (1960), Broszat dissected the National-Socialist ideology into three pivotal ideological segments,

¹ See: K.-D. Henke, 'Das Institut für Zeitgeschichte unter der Ägide von Martin Broszat 1972-1989', in: K.-D. Henke and Cl. Natoli (eds.), *Mit dem Pathos der Nüchternheit: Martin Broszat, das Institut für Zeitgeschichte und die Erforschung des Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1991), 40-41.

² Henke, 'Martin Broszat' 56; S. Friedländer / M. Broszat, 'Um die "Historisierung des Nationalsozialismus" Eine Briefwechsel', in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 36 (1988), 361.

³ A useful summary of Broszat's writings is contained in: H. Mommsen, 'Die Geschichte als Gegenwart. Zeitgeschichte als "Kritische Aufklärungsarbeit". Zur Erinnerung an Martin Broszat', in: *Geschichte und Gesellschaft* 17 (1991), 141-157. Broszat's major publications include: *Der Nationalsozialismus: Weltanschauung, Programm und Wirklichkeit* (Stuttgart, 1960); 'Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933-1945', in: H. Buchheim et al., *Anatomie des SS-Staates*, Vol. 1, Munich 1967, 11-137; *Der Staat Hitlers: Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*, Munich, 1969; (ed., et al.),

Bayern in der SS-Zeit (Munich 1977-1983); (ed.) *Das Dritte Reich. Herrschaftsstruktur und Geschichte* (Munich, 1983); *Alltagsgeschichte der NS-Zeit. Neue Perspektive oder Trivialisierung?* (Munich, 1984). His most important articles were collected in 1986 in: *Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unsere Geschichte* (Munich, 1986, and – revised – Munich, 1987).

namely antisemitism, anti-Bolshevism and *Lebensraum*.⁴ However, in the process he emphasized that these ideas did not constitute a 'system' as such, and that the successful National-Socialist rise to power in 1933 did not represent the realization of a political program, as the customary Hitlerian and totalitarian interpretations would have it. Broszat regarded National-Socialist ideology as a collection of relatively vague notions, all of which – besides blind racial hatred and a longing for change – shared a radical longing for a national and social 'rebirth' of Germany. Hitler played a vital role in the concretization of these ideological contents through his identification of irreconcilable enemies of the German nation, that would have to be fought with every means at the country's disposal. In this, antisemitism served as an ideological *passe-partout* for identifying internal enemies, whereas Bolshevism fulfilled the same purpose with regard to external adversaries. The *Lebensraum* utopia, finally, represented a kind of national salvation doctrine, holding out a promise of eventual elite status to every person who according to this Nazi-definition formed a part of the German nation.

According to Broszat, the point that required explanation by historians was not so much the question of why Hitler had regarded these ideas as fundamental truths, but rather why they had found such a resonance in so many Germans, and how, during the subsequent war, they could have led to such catastrophic mass exterminations. Broszat in any case considered National-Socialist ideology an unsuitable point of departure for analyzing the Third Reich, given the chasm between ideology and reality. According to Broszat, historians who nevertheless insisted on doing so, ran the major risk of reproducing the stereotypes and images of National Socialism into their historiography.⁵ He saw the pull of the National-Socialist ideology mainly in its promise of radical change, a promise that appealed particularly to the crisis-ridden German middle classes – which indeed were to

constitute the Party's electoral backbone. The dynamic and mobile character of National-Socialist politics – the urge towards mobilization and the longing for permanent change – were directly connected with this. However, from the moment that the Nazi movement had taken over the reins of state, most of its revolutionary concepts, including the replacement of the *Reichswehr* by an army of 'Brownshirts', the reorganization of society on a professional and estate basis, or the replacement of the current legislation by 'German laws', would prove to be not only ill-defined, but even more so unpractical. In fact, it proved impossible to introduce a single radical change without browbeating assorted established power groups, such as the army, the bureaucracy and the employers. As a result the Nazi regime was forced to take recourse to ever-changing alliances with one or more of these groups. It was this revolutionary rhetoric needed by the Nazis in order to muster a mass following, combined with the necessity to cooperate with the 'functional elites', that according to Broszat determined the direction of Nazi politics. This combination considerably restricted the freedom of action of the Nazis, and in effect forced them to introduce the promised new order only in those spheres where it would not encounter organized resistance. In practice this meant the persecution and elimination of powerless minorities such as carriers of genetic deficiencies, mentally retarded persons, homosexuals, gypsies and Jews. In Broszat's eyes the Nazi policy was therefore far more the product of a process of negative selection than the step-by-step implementation of a specific world-view and political program (as propounded by Hitlerian historians such as Andreas Hillgruber, Klaus Hildebrand and Eberhard Jäckel).

2. THE STRUCTURE OF THE NAZI STATE AND THE EXPLANATION OF THE HOLOCAUST

Much like Hans Mommsen, Broszat greatly relativized the guiding role of Nazi ideology and Hitler's intentions by presenting Nazi policies primarily as the unintended result of a process of cumulative radicalization, that in the course of the subsequent 'total war' crashed through every previously imagined barrier.⁶ According to Broszat this

⁴ See also: Broszat, 'Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus', in: *Nach Hitler*, 11-34.

⁵ See Broszat, 'Grenzen der Wertneutralität in der Zeitgeschichtsschreibung: Der Historiker und der Nationalsozialismus' in: *Nach Hitler*, 176. Ernst Nolte goes further by purposely restricting the 'phenomenological method' to a reproduction of the contemporary perspective. See: M. Schneider, "Volkspädagogik" von rechts: Ernst Nolte, die Bemühungen um die "Historisierung" des Nationalsozialismus und die selbstbewusste Nation, in: *Archiv für Sozialgeschichte*, 35 (1995), 532-582.

⁶ For Mommsen's attitude, see: H. Mommsen, *Der Nationalsozialismus und die deutsche Gesellschaft. Ausgewählte Aufsätze*. (Hamburg, 1991).

even applies to Hitler himself, as shown by the vagueness of his initial ideas ('transfer' of the Jews to 'the East', the Madagascar Plan, etc.), and the particularly twisted road leading to the 'Final Solution'. The fact that following the Wannsee Conference these ideas were turned into deeds, could – according to Broszat – be explained by the particular structure of the Hitlerian state, in combination with the rapid German advance into the Soviet Union. This became the subject of his book *Der Staat Hitlers: Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung* (1969). In it, Broszat reasoned that following the transfer of power to the Nazi's the State was transformed into a twofold institutional structure including, besides all the previously existing institutions and hierarchies, new Nazi organizations and chains of command that were directly responsible to the Führer and that functioned in his name. This completely nebulous division of responsibilities between the old and the new organs of state resulted in an administratively chaotic situation in which no rational or hierarchic government was discernable. This in turn produced a fierce competitive struggle, in which all the various institutions did their utmost to expand their own respective spheres of influence. It was, according to Broszat, this 'structural' situation that enabled vague ideological slogans such as 'the solution of the Jewish problem' and 'capture of the *Ostraum*' to evolve, from mere metaphors and legitimations for blind activism, via political planning into – ultimately – reality. In this institutional *struggle for survival* the most extreme radical elements, i.e. those who kept Hitler to his word, proved in fact to be the *fittest*. Broszat therefore does not regard the competition and struggle between the Nazi institutions and the constitutional organs as the outcome of a sly divide-and-rule policy by Hitler, as posited in the totalitarian interpretation, but as an unintentional consequence of the dual structure of the Nazi state. In this view of the Nazi state as a polycracy, rather than a – totalitarian – monarchy Broszat was preceded by Franz Neumann and Ernst Fränkel. In contrast to the Hitler biographies of, among others, Joachim Fest during the 1970s, as well as the 'personalist' interpretations, in which almost all aspects of Nazi policies were reduced to the Führer's conscious intent, Broszat believed that the explanation had to be found in the *structure* of the Nazi state and, within it, the *function* of the Führer, who's freedom of action was in turn determined by this structure. This explains why his interpretation, together with those of

Hans Mommsen and Peter Lüttenberger, has become known as the structuralist or functionalist antipode of the intentionalist or Hitlerian modes of interpretation.

It would seem that Broszat's far-reaching interpretative rebuttal of the dominant personalist interpretations of National-Socialism might be partly explained by pedagogic motives, given the fact that the 'demonization' of Hitler had been the predominant repressive and rejection strategy of post-war (West-Germany). This, combined with the story that Germany had been 'captured' by the Nazi's in a 'surprise attack' had represented the most effective way of avoiding unpleasant questions with respect to the social groupings and institutions that had allowed the 'Hitler dictatorship' to be established. Therefore, in his capacity as a contemporary historian he saw it as his responsibility to conduct some *kritische Aufklärungsarbeit* with respect to this repressed past.⁷

The willingness in post-war West-Germany to ask difficult questions about the Nazi past was until the end of the 1960s mitigated even more by the fact that (Communist) East-Germany had already provided a ready answer. However, Broszat rejected all Marxist explanations of National-Socialism, given the fact that he failed to detect any 'agents of World Capitalism' in the Nazi's, nor any capitalist rationale behind their policies. Even so it was his intention, just as with the Marxist interpretation, to discover the social determinants of the Nazi system and Nazi policy.⁸ This will explain his interpretation model which typically reduces Hitler's political world of ideas to a collection of political slogans, and the replacement of the 'non-person' Hitler by

⁷ The clearest exposition of these ideas is to be found in his articles: 'Grenzen der Wertneutralität in der Zeitgeschichtsforschung: Der Historiker und der Nationalsozialismus' (1981), and: 'Eine Insel in der Geschichte? Der Historiker in der Spannung zwischen Bewerten und Verstehen der Hitler-Zeit' (1983), both published in: *Nach Hitler*, 162-185 and 208-216. For his last definitions, see: 'Was heisst Historisierung des Nationalsozialismus?' in: *Historische Zeitschrift* 247 (1988), 1-14.

⁸ Similar to the social interpretation of the French Revolution or that of the German Empire, the social interpretation of National-Socialism as a brand of deterministic way of thought has during the recent post-modernistic decade been roundly criticized. See, for example: P. Baldwin, 'Social interpretations of Nazism: renewing a tradition', in: *Journal of Contemporary History* 25 (1990), 5, 37.

the social production of the Hitler-cult and the Hitler-myth. Ultimately he intended to analyse Hitler not in terms of an individual, but as 'a structural type' – in other words, as a position onto which all kinds of social groups had projected their own wishes, expectations and hopes. This explains why Broszat called Hitler in a sense the victim of the Hitler-myth imputed to him by the German nation and German propaganda, rather than, as customary, the reverse.⁹

3. THE HISTORY OF THE 'COMMON MAN' IN THE THIRD REICH – 'RESISTENCY' AND 'RESISTANCE'.

From the second half of the 1970s a clear shift became discernable in Broszat's focus. Once the ideology behind, and the political structure of the Third Reich had emerged with sufficient clarity, the history of the 'common man' – also called the *Alltagsgeschichte* – of the period began to attract his attention. After the state-focused *Geschichte von oben*, it was now the turn of the *Geschichte von unten*. Also at this stage his approach may be said to be somewhat antithetical in nature, given the fact that he consciously opposed the at the time dominant structural social historical opinions of historians such as H-U. Wehler and J. Kocka.¹⁰ By not closely investigating (or causing to be investigated) a state, but a region (Bavaria), he also could once again draw a bead on the totalitarian interpretation. At the local level it was simpler to prove that not all classes and spheres of the society had been penetrated by the Nazi state. This intention resulted in a large-scale collective project by his Institute: *Bayern in der NS-Zeit* (1977-'83), which he inspired and for which he acted as co-editor.

Behind this development, too, a pedagogic as well as interpretative motive can be discerned about the way Germany had come to grips with its Nazi past. Admittedly, given the enormous production of historical material on this subject from the second half of the 1960s onwards, there could no longer be a purposeful repression of this past, but the way in which it was approached, was in Broszat's view scientifically

hardly satisfactory. The personalistic Hitler interpretations which had led to the absolution of Germany, were complemented by a 'heroization' and 'monumentalizing' of the Resistance under the Hitler regime. This happened both in the German Federal Republic and the German Democratic Republic. In the Federal Republic, the hero celebration revolved in particular around those (conservative) circles which had initiated the assault on Hitler on July 20, 1944, whereas in the Democratic Republic the Communists had obviously always been a shining example. According to Broszat these aspects of the German (resistance) history were elevated to myths, and as such 'moralized' and 'pedagogized'. From a historical point of view this mythologization was even more suspect in Western Germany than in the East, due to the fact that in the Federal Republic virtually any personal continuity between the post-war political leadership and wartime resistance was missing.

In order to put an end to the undesirable separation of Nazi history into a demonic ('guilty') part and a mythical ("good") part, Broszat decided that it was essential to tackle both the demonization of Hitler and the mythologization of 'The Resistance'. The first part he had already accomplished in his above-referred previous work, so that all that remained for him was the second task. For this purpose he introduced into his Bayern-project, in addition to the (positive) concept of 'resistance', the for him neutral concept of 'resistency' (*Resistenz*).¹¹ By this he meant the practical measures aimed towards the defense against, as well as the delimitation and restraining of the National-Socialist claim to power, and as such a reference to the continued existence during the Nazi-period of relatively independent institutions and their values, such as Church, Bureaucracy and Army. Broszat's interest did not extend to the motives for their 'resistency'. His only purpose for the use of this 'neutral' concept was to break through the dichotomy and 'moralizing' black-and-white representation that according to him existed in the terms 'collaboration' versus 'resistance', and thus chart the grey zone of partial accommodation and partial resistance. Its Dutch parallel can be seen in Blom's effort in 1983 to demolish the black-and-white representations of 'good' and 'wrong' in Dutch historiography by introducing a distinction between

⁹ Broszat, 'Probleme der Hitler-Forschung', in: *Nach Hitler*, 129.

¹⁰ See: Broszat, 'Plädoyer für Alltagsgeschichte: Eine Replik auf Jürgen Kocka', in: *Nach Hitler*, 194-201.

¹¹ Broszat, 'Resistenz und Widerstand: eine Zwischenbilanz des Forschungsprojektes "Widerstand und Verfolgung in Bayern 1933-1945"', in: *Nach Hitler*, 136-162.

collaboration and accommodation.

By using the concept of 'Resistency' it could be shown that the hold of the Nazi's on the everyday lives of many Germans had remained limited, and that even during the regime the continuity of numerous traditional values had remained intact. Because of this, Broszat's Bayern Project made an important contribution to lifting the 'quarantine' that according to him surrounded the Nazi period, thus preventing the 'normalization' of this part of German history. In fact, a remarkable (and once again antithetical) aspect of his interpretation is that he was more appreciative of resistant behavior than of the heroic deeds of the Resistance, which he believed to be a hopeless and by its very nature impossible venture, besides being unrealistic in terms of an evaluation of the cost-benefit relation.

The many problematic aspects of Broszat's advocacies of the 'historicization' of the Nazi period would soon become evident. After 1981 his advocacy was adopted on the basis of virtually the same diagnosis and arguments by Ernst Nolte and Andreas Hillgruber, thus preparing the arena for the incredibly fierce *Historikerstreit* of 1986-'87. For Nolte this 'historicization' of the Third Reich primarily meant a reduction of National-Socialism to Bolshevism, including the reduction of 'Auschwitz' to the Gulag Archipelago. For Hillgruber the 'historicization' of the Third Reich mainly implied a recommendation to German historians to view the era from the perspective of the Wehrmacht, and to show a greater tolerance towards the German army than had thus far been the case.¹² Just like 'resistency', 'historicization'

¹² For the original contributions to this debate, see: *'Historikerstreit'. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der Nationalsozialistischen Judenvernichtung* (Munich, 1987). The *Historikerstreit*, to which Broszat himself also made a modest contribution, has meanwhile spawned a vast body of commentaries. The historiographical background was analyzed by me in: 'De Sonderweg in de Europese historiografie. Posities, problemen en discussies', in: H. Belien en G.-J. van Setten (eds.), *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind* (Amsterdam, 1991), 141-181. The theoretical historical aspects were covered in: 'Historical knowledge and historical reality: a plea for "internal realism"', in: *History and Theory* 33 (1994), 297-328. It is rather remarkable how much understanding certain Dutch historians, including A. Gerrits and G. Zondergeld, have shown for Nolte's ideas – see: G. Zondergeld, 'De historici en de Tweede Wereldoorlog. Een Nederlands pleidooi voor Nolte', in: *de marge* 4 (1995), pp. 3, 12-18; A. Gerrits, 'Interview met Ernst Nolte', *NRC-Handelsblad*, 21 October 1995.

turned out to be a notion giving historians leeway for countless other interpretations – none of which had been foreseen by Broszat. In the course of the *Historikerstreit* this was pointed out to him particularly by Saul Friedländer and Dan Diner.

4. THE 'HISTORICIZATION' OF THE THIRD REICH

Broszat's advocacy during the 1980s of a 'historicization' of the Nazi period meshed seamlessly with several important objectives of this Bayern Project – to wit his attempt to detach the view of this period from the all-pervading, central perspective of the Hitler regime, including its atrocities. He rejected the predominance of the 'Auschwitz' perspective, however understandable this might thought to be, by means of scientific as well as pedagogic arguments. This perspective was regarded as scientifically undesirable for German historians, since it meant that the Third Reich would be analyzed only from the point of view of its disastrous ending. This approach, in turn, violated the methodical rule of historiography, according to which every era had to be primarily judged by itself, rather than as a foreshadowing of later events. According to the most current historicistic ideas about the science of history, the historian should move with the flow of time rather than against it – meaning that historians had to view the past primarily through the eyes of their contemporaries, rather than from the 'facile' point of view of 'knowledge after the fact'.

The application of this methodical procedure to the Third Reich inevitably resulted, according to Broszat, in a far-reaching relativization of the place and meaning of 'Auschwitz'. The pivotal meaning that had retroactively been accorded to 'Auschwitz', namely stood in shrill contrast to its negligible importance for the contemporary Germans. One of the paradoxical characteristics of the mass murder of the Jews was, after all, that these exterminations had not been practised openly, but in secret, as a result of which they never occupied a prominent place in the consciousness of the majority of the Germans.¹³ Only by taking the

¹³ See Broszat, 'Was heisst Historisierung des Nationalsozialismus?', 13: 'Der Zentralität von Auschwitz aus der Retrospektive steht als historisches Faktum gegenüber, das die Judenvernichtung in der Zeit, in der sie tatsächlich geschah, nur möglich war, weil sie

Third Reich out of its 'quarantine' and liberating it from its image as 'an island' within German history, would it be possible to merge these events with the continuity of German history.¹⁴ Only then – and this was Broszat's pedagogic motivation – would it be possible to rid the history of the Third Reich of both its demonic and its mythical characteristics, changing it from a 'monument' into 'real' history. And only then would the Nazi past be enabled to become history for and about the Germans.

Broszat was by no means blind to the risk that his advocacies of more 'historization' and a deeper 'historical understanding' of the Nazi era would give rise to opposition.¹⁵ This is why he tried to emphasize that his conception should not be confused with the classical historicistic striving towards identification, as propagated by, for instance, Hillgruber, nor with an amoral relativitization in the spirit of 'understanding is forgiving'.¹⁶ In addition, he allowed especially the surviving victims of the Nazi's and their relatives a 'mythical reworking of Auschwitz', in order to enable them to rationalize the irrational. Nevertheless he continued to insist that 'the Auschwitz perspective' of the Nazi past interfered with the scientific way of coming to grips with this subject.¹⁷

gerade nicht im Rampenlicht stand, sondern weitgehend verborgen gehalten werden könnte, weil sie eine Minderkeit betraf, die schon Jahre vorher durch soziale Ghettoisierung systematisch aus dem Blickfeld der nicht-jüdischen Umwelt herausgerückt worden war. Es ist evident: Der Stellenwert von Auschwitz im ursprünglichen Handlungskontext ist ein extrem anderer als seine Bedeutung in der nachträglichen historischen Sicht. Comp. also p. 9.

¹⁴ See also Broszat, 'Eine Insel in der Geschichte? Der Historiker in der Spannung zwischen Bewerten und Verstehen der Hitler-Zeit' (1983), both published in: *Nach Hitler*, 208-216.

¹⁵ For the complex place of the Holocaust in the history and politics of Israel, see: T. Segev, *The Seventh Million. The Israelis and the Holocaust* (New York, 1993).

¹⁶ See: Broszat, 'Was heisst Historisierung des Nationalsozialismus?' 2, and his claim that the crux of his 'historical understanding' is 'die scharfe Spannung zwischen den beiden Elementen des Einsehens, des Verstehens-Wollens, und der kritischen Distanzierung, auszuhalten und sich weder in eine auch moralisch allzu einfache Pauschal-Distanzierung, noch in ein amoralisches Nur-Verstehen zu flüchten'.

¹⁷ Broszat, 'Was heisst Historisierung des Nationalsozialismus?' 12: 'Dieses Potential der Holocaust-Erinnerung tendiert aber auch dazu, rückwirkend eine neue Hierarchie und Anordnung der geschichtsbestimmenden Faktoren zu schaffen, d.h. von Auschwitz her die ganze Geschichte des Dritten Reiches von rückwärts her aufzurollen, anstatt sie, wie das

5. BROSZAT'S PROBLEMS AND PROBLEMS WITH BROSZAT

Given their purposely controversial character, it is not really surprising that Broszat's views and explanations have in the course of the years provoked a great deal of criticism. At the moment of writing (the year 1996) the predominant impression with regard to his efforts to 'depersonalize' Hitler, to relativize the Nazi ideology, and to explain the dynamics of the Nazi state primarily from the dynamics of the system, is that he has gone somewhat too far. Even a kindred spirit and erstwhile partner like Ian Kershaw now defends the view that in certain political spheres, particularly in his foreign policy, Hitler went far beyond merely reacting to and legitimizing radical impulses that had originated elsewhere in the system.¹⁸ With regard to the significance of the antisemitic ideology, Christopher Browning has pointed out that the mass executions in the East might somehow be interpreted as the result of an unintentional radicalization process, but that gas chambers cannot be 'improvised'. In other words, behind it all a great deal of intellectual effort must have been invested in the total elimination of the Jews before this plan could be put into practical effect. In the case of Himmler there in fact is documentary evidence to this effect.¹⁹ It would therefore appear that the fact that 'no direct Führerbefehl' has ever been found, has been somewhat 'over-interpreted' by Broszat, and that in his reaction to all other contemporary apologetical explanations (in the spirit of 'Befehl ist Befehl', and the 'all-powerful Gestapo') he has simply overshot the mark.²⁰

der historischen Methode entspricht, nach vorwärts zu entfalten.'

¹⁸ I. Kershaw, 'Die Erforschung des Hitler-Staates: Der Beitrag Martin Broszats in: Henke and Natoli (eds.), *Mit dem Pathos der Nüchternheit*, 71-85. See also: I. Kershaw, *The Nazi-dictatorship. Problems and perspectives of interpretation* (3rd ed., London, 1993), 216: '[...] in their anxiety to combat over-personalized interpretations, "structuralist" approaches have at times appeared almost to write Hitler out of the script.'

¹⁹ Chr. Browning, 'Beyond "intentionalism" and "functionalism": the decision for the Final Solution reconsidered', in: *The Path to Genocide. Essays on the launching of the Final Solution* (Cambridge, 1993), 86-125.

²⁰ This, of course, should not be taken to mean that Broszat tries to absolve Hitler from his responsibility for the mass murders, the way this was done by, for example, David Irving. In Broszat's view the importance of Hitler as a person was 'secondary' compared to the explanatory factors mentioned by him. See: Broszat, 'Hitler und die Genesis der

In light of the present views and circumstances we could say, somewhat maliciously, that interpretations such as Broszat's, with their emphasis on the *absence* of purposeful planning and the unintentional aspects of the Nazi crimes, helped to pave the way for interpretations such as those by Goldhagen. The customary motives used in power struggles and competitive battles are insufficient to explain the after all rather extraordinary Nazi crimes. This, in turn, makes it so much more tempting once again to ascribe to 'the Germans' collective radical antisemitic motives.²¹

Broszat's advocacy of the 'historization' of the Third Reich has proven to be no less problematic. However praiseworthy his attempts to prevent a black-and-white historiography might be considered, the way in which this was put into practice has often been criticised. For one thing, Broszat's attempt at rediscovering spheres of normal life in an 'abnormal' Third Reich by means of the notion of 'resistancy' is, given the close interrelationship between 'normality' and criminality during this period, by no means as innocent as it appears. When, for example, he mentions the Wehrmacht as one of the institutions that was to some extent 'resistant' to the Nazi regime, this problem become crystal-clear: the German army was, after all, one of the prime pillars of the Nazi state. According to Friedländer and Diner, institutions such as the army and the national bureaucratic apparatus assisted more than anything in the 'stabilization of the system'.²² According to

"Endlösung". Auf der Anlass der Thesen von David Irving, in: *Nach Hitler*, 45-92. For a discussion of Hitler's power, see: Kershaw, *The Nazi Dictatorship*, 61-82.

²¹ This problem is inherent in all explanatory strategies that fail to connect the 'Holocaust' to Nazi Germany, but instead link it to some more abstract entity (such as previously 'capitalism' and these days 'modernity'). For this problem, see: M. Marrus, 'Reflections on the historiography of the Holocaust', in: *Journal of Modern History* 66 (1994), 92-116.

²² S. Friedländer, 'Überlegungen zur Historisierung des Nationalsozialismus', in: D. Diner (ed.), *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zur Historisierung und Historikerstreit* (Frankfurt a/d Main, 1987), 34-50; Friedländer, 'Briefwechsel', 41-42: 'Die historische Bedeutung dieser Institutionen im Rahmen des Nationalsozialismus ist zuerst und vor allem ihre systemstabilisierende Rolle. Wenn man Institutionen in solcher Weise beurteilt, dann können nur wenige vom Regime unabhängig oder an seiner immer radikaleren Entwicklung völlig unbeteiligt gewesen sein. In einem System, dessen inneren Kern von Anfang an Verbrecher-isch war, ist sogar Nichtbeteiligung, Passivität als solche systemstabilisierend'; D. Diner, 'Zwischen Aporie und Apologie', in: Diner (ed.), *Ist der*

them any contemporary writer of Nazi history who fails to take this criminal dimension into account – i.e. who fails simultaneously to place it within the context of 'Auschwitz' – consciously or otherwise reproduces the dichotomy the Nazis themselves created in the reality of the time: the historian 'doubles' the history of National-Socialism, turning it into one history of the perpetrators, and one of the victims. Hillgruber's booklet *Zweiterlei Untergang. Die Zerstörung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*, that played such an important role in the *Historikerstreit*, clearly exemplifies this 'doubling'. Rather than combining the German and Jewish 'catastrophies', he simply placed them side by side in two separate essays.²³ How Broszat intended to prevent the balance between 'historical understanding' and 'moral judgement' from sliding towards Nolte's and Hillgruber's conceptions, has never become clear to Friedländer – or, for that matter, to me. Neither, due to his failure to indicate a normative foundation for his position, did his appeal to a 'critical point of view' offer any guarantee. As the distance in time between the Third Reich and the present increases, with progressively fewer Germans remaining who have experienced this history as their own, this risk can only increase.

Ultimately the problem of Broszat's *Alltagsgeschichte* is bound to remain the problem of the central focus of the historiography. It is simply impossible to detach this problem from the practical perspective of the observer of the Third Reich. Broszat's attempt to 'normalize' the Third Reich was ultimately informed by a German historical perspective – specifically his desire to re-integrate this history into the 'prior' and 'subsequent' events of 'before' and 'after', in order to re-enable the Germans

Nationalsozialismus Geschichte?, 6-7. Friedländer also points out that the majority of Nazi-collaborators in the occupied countries legitimized their action by invoking notions similar to 'resistancy'. Comp. D. Peukert, 'Alltag und Barbarei. Zur Normalität der Dritten Reiches', in: Diner (ed.), *Ist der Nationalsozialismus Geschichte?*, 51-58.

²³ See: A. Hillgruber, *Zweiterlei Untergang. Die Zerstörung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums* (Berlin, 1986); Friedländer, 'Überlegungen zur Historisierung', 69-70; Diner, 'Zwischen Aporie und Apologie', 66: 'Bei der Massenvernichtung handelte es sich um eine auf gesellschaftlicher Arbeitsteilung beruhende und durch institutionellen Vernebelungen totaler politischer Herrschaft ermöglichte bürokratisch-industrielle kollektive Tathandlung.'

to recognize this episode as their own.²⁴ This will explain his attempts to restore the continuity of German history – continuity being a precondition for the creation of a collective German identity.²⁵ However, although requiring that the history be written from the perspective of the 'ordinary German', it was a fundamentally different project than writing this same history from the perspective of the victims of the Nazi's. For in any historiography that is guided by the experiences of the 'ordinary' Germans, the victims can at most be marginal actors, since their destruction was committed at the geographic margin of the Third Reich. As a result the history of the *Endlösung* is not the same as the history of the Holocaust, as Broszat himself stated in 1979.²⁶ His thesis, developed during the 1980s, according to which the lethal experiences of the Jews in the extermination camps required a 'mythical' coming to terms with

²⁴ See Broszat, 'Was heisst Historisierung des Nationalsozialismus?', 6, where he claims that his 'historization' is intended 'to achieve "das auch dieses zutiefst verderbte Kapitel der deutschen Geschichte wieder als ein Stück der eigenen Geschichte greifbar wird".'

²⁵ S. Friedländer, 'Martin Broszat und die Historisierung des Nationalsozialismus', in: K.-D. Henke and Cl. Natoli (eds.), *Mit dem Pathos der Nüchternheit*, 164–165. Broszat's efforts ever since the 1980s at integrating the Third Reich into its history 'before and after' – as well as to expand the functions of his Institute to include the periods prior to 1933 and beyond 1945 – must also be seen within the context of his efforts towards restoring continuity.

This motive is totally absent in Christopher Browning's version of the *Alltagsgeschichte*, from which follows that the *Alltag*-approach need not necessarily be linked to the objective of identity-formation. See: Chr. Browning, 'German memory, judicial interrogation and historical reconstruction: writing perpetrator history from postwar testimony', in: S. Friedländer (ed.), *Probing the Limits of Representation: Nazism and the "Final Solution"* (Cambridge, Mass., 1992), 22–37.

²⁶ Broszat, 'Holocaust' in die Geschichtswissenschaft', in: *Nach Hitler*, 117: 'Die einschlägige deutsche Zeitgeschichtsschreibung, auch die Bild- und Filmdokumentationen, stellte in der Regel nicht die jüdische Erlebnis- und Verhaltensgeschichte, sondern fast ausschliesslich die deutsche Aktionsgeschichte der Judenverfolgung in den Mittelpunkt. Basierend vor allem auf amtlichen deutschen Quellen aus der NS-Zeit, blieb der Verfolger-Perspektive dieser Quellengrundlage auch für die Darstellung des Themas weitgehend massgeblich. Die jüdischen Opfer kommen meist nur schemenhaft vor, als Objekte der Verfolgung. Nicht die Geschichte des Holocaust, sondern der "Endlösung" wurde geschrieben, auch in den Schulbüchern.'

For a recent discussion of this issue of the choice of a perspective in the historiography of the Third Reich, see: Friedländer (ed.), *Probing the Limits of Representation*.

'Auschwitz', whereas the experiences outside these camps would provide a guideline for the 'scientific' assimilation of 'Auschwitz', must in light of his earlier shown sensitivity to the problem of the historical perspective be considered both paradoxical and problematic.²⁷ Since history does not impose binding rules as regards the perspective from which it shall be written, the choice of the primary focus must be made by the historian. This choice cannot be detached from the problem of a normative evaluation of the Third Reich, particularly with respect to the place of the Nazi crimes within the characterization of the Third Reich.²⁸

Ultimately, therefore, Broszat, guided by a pedagogic motive 'to return their history to the Germans', chose the perspective of 'normality' as viewed by the contemporary 'ordinary' German as his point of departure of the historiography of the Third Reich. In so doing, the legitimization for his choice – by invoking the 'historical method' – was primarily scientific. As a result his work too fails to offer a solution to the problem of

²⁷ Equally notable is his view that non-German perspectives of the Third Reich were both 'necessary and legitimate. See: Broszat, 'Was heisst Historisierung des Nationalsozialismus?', 11: 'Zur Besonderheit dieser Periode gehört vielmehr gerade, das infolge der Verfolgung von Millionen von menschen nicht-deutscher Nationalität auch jeglicher exklusive Anspruch auf deutsche Geschichtsdeutung in Bezug auf diese Periode verspielt wurde. Jeder deutsche Historiker tut gut daran, sich dies mit allen Konsequenzen bewusst zu halten.'

Similarly significant is the fact that Hans Mommsen, who almost everywhere defended identical positions and viewpoints as Broszat, dissociated himself from Broszat on this point. See Mommsen: 'Zeitgeschichte als "kritische Aufklärungsarbeit"', 155–156: 'Mir scheint es unmöglich, der Geschichtsschreibung Authentizität im Sinne der Darstellung der Dinge von ihren inneren Voraussetzungen her abfordern zu wollen. Der historiographischen Integration des Geschehens dieser Jahre wird notwendigerweise nur von klaren richtungspolitischen Aussagen her möglich sein. Die Suche nach der historischen "Normalität" entspricht einem Trugschluss. Die partikularen Erfahrungen der Zeitgenossen selbst, in ihrer ganzen Widersprüchlichkeit, decken sich nicht mit dem Zurückschauenden in seiner vielfältigen Dimension erschliessenden Geschehen.'

²⁸ That the choice of a perspective ultimately is a function of value judgments about the 'essence' of the Third Reich is emphasized by Broszat as well as Friedländer. In Friedländer's view the 'Auschwitz perspective' should continue to occupy a central place, given the fact that 'Auschwitz' was the most notable feature of the Third Reich. See: Broszat-Friedländer, 'Briefwechsel', 341, 342, 351. For a general treatment of the issue of the choice of a perspective, see my 'Historical knowledge and historical reality', 318 ff.

how, this perspective should be related to the criminality of the Third Reich, and how the perspectives of the perpetrators and the victims were to be integrated into one overarching historiography. Although no other historians have so far succeeded in solving this problem, and in so doing guide the history of the Third Reich beyond the simplifications of 'good' and 'evil', this does not detract from the fact that Martin Broszat did at least ask the right questions.²⁹

The author wishes to thank the Von Humboldt Stiftung, whose grant of a Von Humboldt Research Prize greatly facilitated the writing of this article.

Chris Lorenz is a professor in philosophy of History at the Free University of Amsterdam. He is the author of numerous articles and *Konstruktion der Vergangenheit. Ein Einführung in die Geschichtstheorie* (Böhlav: Köln/Weimar/Wien 1997). At present he is investigating the development of Modern German historiography 1871-1945.

²⁹ Comp. Kershaw, *The Nazi Dictatorship*, 209-217.

Book Survey

German Society and the Holocaust

Ute Deichmann, *Biologists Under Hitler*, (translated by Thomas Dunlap) Cambridge, Mass. and London: Harvard UP, 1996, xviii+468p.

On the subject of science in Nazi Germany, we are apt to hear about the collaboration of some scientists, the forced emigration of talented Jewish scientists, the general science phobia of leaders of the Third Reich – but little detail about what actually transpired. *Biologists Under Hitler* examines the impact of Nazism on the lives and research of a generation of German biologists. Drawing on previously unutilized archival material, Ute Deichmann, herself a biologist, not only explores what happened to the biologists forced to emigrate but also investigates the careers, science, and crimes of those who stayed in Germany.

Biologists under Hitler combines exhaustive research with capsule biographies of key scientists to overturn certain assumptions about science under the Nazi regime. Biological research, for instance, was neither neglected nor underfunded during World War II; funding by the German Research Association (DFG) in fact increased tenfold between 1933 and 1938 and genetic research in particular flourished, especially botanical and zoological studies of radiation and mutation. Deichmann shows that the forced emigration of Jews had a less significant impact in biology than in other fields. Furthermore, she reveals that the widely observed decline in German biology after 1945 was not caused primarily by the Third Reich's science policy nor by the expulsion of biologists but was due to the international isolation of German scientists as part of the legacy of National Socialism. Her book also provides overwhelming evidence of German scientists' conscious misrepresentation after the war of their wartime activities. In this regard, Deichmann's capsule biography of Konrad Lorenz is particularly telling.

As a thorough and comprehensive account of biological science in Nazi Germany, *Biologists Under Hitler* is of interest for historians of science,

historians of the Nazi era, and biologists, as well as those who wish to learn about the relationship between scientific truth and political realities.

J.B.

Blair R. Holmes and Alan F. Keele, (comp., trans. and eds.) *When Truth Was Treason: German Youth Against Hitler*, Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1995, xxix + 425p.

Early in World War II, four Hamburg members of the Hitler Youth who became disillusioned with the Nazi regime began writing and distributing leaflets revealing the Allies' version of the war, which they heard while covertly listening to the BBC. For this they were interrogated, tortured and tried. Three of the boys received long prison sentences; the leader, Helmut Hubener, 17 was killed. Based largely on the recollections of one of the surviving conspirators, this fascinating and well documented study offers a detailed account of the motivations and actions of this resistance group. Included in the text are contents of the leaflets, Hubener's confessions at Gestapo headquarters and letters from the boys' parents asking the court for leniency. There is also an informative foreword on Mormonism in Hitler's Germany, since three of the boys were members of the Latter-Day Saints church. The editors teach at Brigham Young University.

J.B.

Gitta Sereny, *Albert Speer, His Battle With Truth*, New York: Vintage Books, 1996, xii + 757p.

Albert Speer, "Hitler's architect", was one of the most powerful figures within the ruling circles of the Third Reich. Not only was he Hitler's architect and armaments minister, but he was also one of his closest friends. In the dock at the Nuremberg Trials, Speer was one of the few defendants to take responsibility for Nazi war crimes, even as he denied knowledge of the Holocaust.

In this fascinating, well written biography, esteemed journalist and author Gitta Sereny unravels the threads of Speer's personality: the genius that made him indispensable to the German war machine, the conscience that drove him to repent, and the emotional wounds that

made him susceptible to Hitler's lethal magnetism. *Albert Speer: His Battle with Truth* is an inside account of the Third Reich as much as it is a biography of Speer, written by a writer who came to know Speer intimately in his final years.

J.B.

Personal Accounts and Biographies

Kitty Zilversmit, *Yours Always: A Holocaust Love Story*, Bethesda: CDL Press, 1995, xv + 295p.

Yours Always is the story of Kitty Fonteyn, a young Jewish woman from Amsterdam, who survived the Second World first by working in the Jewish hospital and later in hiding with various families. Having pledged herself before the occupation to a fellow Dutch Jew, Don Zilversmit, Kitty found herself caught with her family in Amsterdam while her fiancé and his family found refuge in the United States. As the story unfolds we see how the two managed to maintain a semblance of contact even when Kitty had to go into hiding. Reaching liberated Holland as an Allied soldier, Don and Kitty are reunited, just as Kitty is reunited with one of her brothers, Leo, who managed to survive the Buchenwald concentration camp. After their marriage Don and Kitty emigrated to the United States where they live today.

J.B.

Leon Weliczker Wells, *Shattered Faith: A Holocaust Legacy*, University of Kentucky Press: Lexington, 1995, xi+175p.

As a boy growing up in a small Jewish shtetl in southern Poland, Leon Wells was part of a large and warm family whose strong religious faith provided the focus for all aspects of life. For the thousand or so Hassidic Jews of Stojanow, the high point of the year was the observance of Yom Kippur, with its prescribed preparations and rituals. Then came the Nazi takeover of Poland that forever destroyed that life. Wells begins this poignant memoir by recounting in loving detail the daily life of the shtetl, focusing on the celebration of Yom Kippur in the years before the Nazi occupation. Much of his gift to

readers lies in the wealth of memories of a now-vanished way of life and the good and gentle people who lived it.

But Wells's theme is a darker one: "What was was and is no more." By recalling the Yom Kippurs of his years of war, imprisonment, lonely wandering, and eventual settlement in America, he demonstrates the progressive losses of all he held dear: not only his mother, his father, his sisters and brothers, and all seventy members of his extended family but also his religious faith. Reared in an atmosphere of unquestioning adoration of God, Wells found that everything in his subsequent life refuted that belief. Alone, his life and hopes shattered, he was left to endure a lifelong quarrel with the God who had abandoned him and his people. This is a questioning memoir that makes an important contribution to the literature of the Holocaust. It is also a story of the passage of a young boy through the fires of hell and his emergence from the ashes with an almost unbearable burden of disillusion and occasional anger. Wells draws discomfiting parallels between the exclusive "chosenness" of the Children of Israel and the same claims made by the Aryan "master race." The result is a moving work that disturbs through its questioning, even as it informs through its evocation of a way of life vanished in the whirlwind.

J.B.

Adam Starkopf, *Will To Live: One Family's Story of Surviving the Holocaust*, Albany: SUNY Press, 1995, 242p.

Will to Live is the story of a Jewish family's survival in Nazi-occupied Poland by assuming "Aryan" identities. Showing the Starkopf family's courage and tremendous will to live, the book documents their journey from Warsaw to the immediate vicinity of the Treblinka death camp. The Starkopfs survive on false papers and false identities as they witness the tragedy of millions.

The story of the author's family's survival relates the extraordinary strengths, endless crises and unending collisions with death that were the family's daily lot, the 24 hours a day of the most terrifying tedium, tension and utter uncertainty. The book also demonstrates how the non-Jewish world, outside of the Warsaw Ghetto, reacted to the annihilation of the Holocaust.

J.B.

Irene Gruenbaum, *Escape Through the Balkans* (trans. and ed. with an introduction by Katherine Moris), Lincoln and London: University of Nebraska Press, 1996, xxiii+191p.

Irene Gruenbaum was a German Jew married to a Serbian Jew and living in Belgrade when World War II and the German army overwhelmed Yugoslavia. This work is the account -- written shortly after the war from a new home in Brazil -- of her escape from the Germans and their collaborators through the Balkans to a temporary haven in Italian-occupied Albania.

Gruenbaum's husband did not escape. With most of the Balkan Jews, he perished in a concentration camp. The author thought herself safer in Albania -- the Italians were not rounding up Jews and indeed had only tenuous control in their regions of occupation -- but instead she had to contend with murderously contentious partisans, bandits and smugglers, fascists of various persuasions, the risks of being female, and the dislocations of war in a poor country. After the war, Gruenbaum made her way to Italy, which was not in much better shape. There she attempted to secure a haven, eventually finding refuge in Brazil.

Gruenbaum's autobiography casts light on a complex, little-known, and savagely brutal corner of Europe in World War II. Her story is a vivid description of ethnic hatred and ancient rivalries -- and how human compassion can sometimes transcend both.

J.B.

Art and the Holocaust

Linda Schulte-Sasse, *Entertaining The Third Reich: Illusions of Wholeness in Nazi Cinema*, Durham and London: Duke U.P., 1996, xiv+347p.

In this interesting study Linda Schulte-Sasse takes an unorthodox look at Nazi cinema, examining Nazi films as movies that contain propaganda rather than as propaganda vehicles that happen to be movies. Like other Nazi artistic productions, Nazi film has long been regarded as kitsch rather than art, and therefore unworthy of critical textual analysis. By reading these films as consumer entertainment,

Schulte-Sasse reveals the similarities between Nazi commercial film and classical Hollywood cinema and, with this shift in emphasis, demonstrates how Hollywood-style movie formulas frequently compromised Nazi messages.

Drawing on theoretical work, particularly that of Lacan and Žižek, Schulte-Sasse shows how films such as *The Jew Süss* and *The Great King* construct fantasies of social harmony, often through distorted versions of familiar stories from eighteenth-century German literature, history, and philosophy. Schulte-Sasse observes, for example, that Nazi films, with their valorization of bourgeois culture and use of familiar narrative models, display a curious affinity with the world of Enlightenment culture that the politics of National Socialism would seem to contradict. She argues that film served National Socialism less because of its ideological homogeneity than because of the appeal and familiarity of its underlying literary paradigms, and because the medium itself guarantees a pleasurable illusion of wholeness.

J.B.

Klaus Kreimeier, *The UFA Story: A History of Germany's Greatest Film Company 1918-1945*, New York: Hill and Wang, 1996, 451p.

Universum-Film AD, best known by its signature logo, UFA, was once the largest, most exciting movie company in Europe. Founded by the German High Command as a propaganda outfit during World War I, and always central to Germany's nationalistic big business interests, UFA was also home to the most innovative talents of the Weimar Republic: Ernst Lubitsch, Marlene Dietrich, Fritz Lang and Emil Jannings were UFA stars; *Metropolis*, *The Blue Angel*, and *Dr. Mabuse* were only a few of its finest works.

Now in this fascinating book, the cultural critic and historian Klaus Kreimeier tells the UFA Story for the first time. From its dazzling theatres to its state of the art studios and processing labs, from its comprehensive multimedia publicity campaigns to its avant garde art films, UFA challenged Hollywood for market share in Jazz Age Europe.

But that is only part of the story. The simultaneous advent of sound films and National Socialism only increased UFA's power, and it was more than ready for both. The story of UFA under Hitler is a horrifying

tragedy, for although the company continued to make technically superb films, even when bombs were raining down on its studios and cinemas, it was corrupted, transformed and eventually destroyed by the very brilliance and state supported power that had once made it irresistible.

Kreimeier's account of this unique company analyzes the forces of culture, money and war which created UFA, which maintained it in democratic times and controlled it in Nazi ones, which in other forms still dominate mass media today. From Billy Wilder to Viet Harlan, from Ludendorff to Goebbels, from Henry Porten to Hildegard Knef, from experimental film factory to the rubble of postwar Berlin, here is a panorama of German politics, economics, technology, and art.

J.B.

Fascism and Nazism

Stanley G. Payne, *A History of Fascism, 1914-1945*, Madison: University of Wisconsin Press, 1996, xiv+613p.

This book is a full history of Fascism, in Europe and elsewhere between the two world wars. The history encompasses all the major fascist movements, as well as other forms of authoritarian nationalist movements, the interpretive problems they pose, and previous interpretations of them. Written by a historian of modern Spain and a well known -- perhaps *the* authority on Fascism, it serves as a guide for those wishing to comprehend Fascism in its historical guise and understanding its seeming resurgence today.

Payne interprets Fascism as a form of revolutionary ultranationalism -- a program for national rebirth based on a primarily vitalist philosophy, extreme elitism, mass mobilization, the promotion of violence, and military virtues. He traces this phenomenon through the history of ideas, previous political movements, and the events of World War I. Though his focus is chiefly on Fascist Italy and Nazi Germany, he also gives detailed attention to the Romanian Iron Guard, Franco's Spain, Japan, and proto-fascist movements around the globe.

Payne examines the role of violence in Fascism and explores the reasons for both the limits of Fascism's appeal and the historical transcendence of the "fascist era". His inclusion of other forms of authoritarian nationalism lays a foundation for comparative analysis

and leads to a broader definition of authoritarianism.

In view of widespread speculation about the return of Fascism to Europe and the Afro-Asian World, this book presents a powerful case for viewing fascism as a unique "epochal phenomenon". Conversely, he treats significant individual features of Fascism as inherent aspects of revolutionary movements and nationalist dictatorships which are likely to reappear in new and different forms.

J.B.

Nazism, Nature and Culture

Simon Schama, *Landscape and Memory*, New York: Vintage, 1996, 652p.

When we look at a landscape, do we see nature or culture? That question lies at the heart of this learned and lavishly illustrated book by an eminent historian and art critic. For Simon Schama believes that every landscape – forest, river, or mountain – is a work of the mind, a repository of the memories and obsessions of the people who gaze upon it.

In *Landscape and Memory* Schama ranges over continents and centuries to reveal the psychic claims that human beings have made on nature. He tells of the Nazi cult of the primeval German forest; the play of Christian and pagan myth in Bernini's Fountain of the Four Rivers; and the duel between a monumental sculptor and a feminist gadfly on the slopes of Mount Rushmore. Although he covers a tremendous amount of ground, both culturally and chronologically, Schama never wanders too far from his prologue. There, he combines the personal and the historical, making a statement that stays in one's mind long after the myriads of facts and interpretations presented in the book merge into one greater understanding of the connection between landscape, culture and history. "Trees have roots," he quotes Marxist historian Isaac Deutscher as having said, "Jews have feet". The simple yet powerful message contained in that statement accompanies the reader throughout this monumental work, and provides an accompanying echo to his travels through time and space.

J.B.

Genocide

Samuel Totten, William S. Parsons, Israel W. Charny (eds.), *Genocide in the Twentieth Century: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, New York and London: Garland publishing, 1995, lvi + 570p.

This collection of essays by scholars dealing with various facets of genocide provide original and unique historical information on how and why particular genocides were committed. Each original essay is accompanied by excerpts from personal accounts of survivors that remind the reader that behind the statistics are men, women and children who have been persecuted and killed. The case studies of genocide and genocidal acts examined range from well known events such as the Nazi Holocaust, to lesser known atrocities such as the annihilation of the Hutu in Burundi. Since each contributor was asked to address the same questions, the essays provide a framework for analyzing and comparing the various historical events. A comprehensive index enables the reader to cross reference issues appearing throughout the volume.

J.B.

Donald Kenrick and Grattan Puxton, *Gypsies Under the Swastika*, Gypsy Research Centre, University of Hertfordshire Press, 1995, 157p.

The treatment of Gypsies during the Nazi period has not received the same attention as that of the Jews. After the final liberation in 1945, survivors did not commit their stories to paper but passed them on by word of mouth or – in most cases – tried to forget the horrors of camps and forests. The authors of this book were first involved in the task of assembling the scattered written documentation and supplementing this with eye witness accounts in order to support claims for reparations during the 1980's. It was then suggested that a book be written based on these two sources, rather than leave this task for someone else to do, using pre-existing material. It became clear that the story of the period could not be written without some reference to the continuous persecution of Gypsies since their arrival in Europe and this new edition too gives a brief account of this, before taking up the story from 1933 when the Nazi party took power in Germany and later over a great part of the European continent.

In the years since the first edition appeared, much new material has come to light and the picture has become clearer for the occupied countries and Germany's allies. More names have emerged of Gypsies who fought with the partisans and of the pitifully small number of non-Gypsies who tried to protect the innocent victims of fascism, at the first of their own lives. This story forms a vital part of the history both of the Romany people and of the Second World War.

J.B.

The Second World War

Gerhard L. Weinberg, *Germany, Hitler and World War II: Essays in Modern German and World History*, Cambridge: Cambridge UP, 1995, 345p.

This collection of special studies in twentieth-century German and world history by the author of the authoritative comprehensive history of World War II, *A World At Arms* (Cambridge UP, 1994) illuminates the nature of the Nazi system and its impact on Germany and the world. Bringing together essays from various volumes and several never previously published in English, this volume examines the Holocaust, the connections between the European and Pacific theaters of war, as well as the effects, leaders, and research problems of World War II. Emphasis is placed on illuminating key topics that have been badly misunderstood or misrepresented in the past, including the true impact of the Treaty of Versailles of 1919 and Germany's relations with England, the United States, and the Soviet Union.

Designed to illuminate specific aspects of German and world history, the essays, some originally given as talks, others written for periodicals, have been slightly revised to call attention to recent literature which deals with the subject. The issues raised are often ones which are more pressing now than they were when originally written.

J.B.

Bob Moore and Kent Fedorowich (eds.), *Prisoners of War and Their Captors in World War II*, Oxford and Washington: Berg, 1996, ix+312p.

During World War II, captured service personnel of all the belligerent powers found themselves incarcerated as prisoners of war. Although the number of POW's ran into the millions, comparatively little has been written about them. This timely collection examines individual prisoners' experiences, but also provides an overview and synthesis of some of the most heated debates in the field.

Casting new light on the racial and ideological assumptions of captors, authors show how Axis powers and the Japanese dealt with Black African and African American troops who were taken prisoner. Political considerations are shown to have proven weightier than, in many cases, heinous crimes against humanity. Also highlighted is the history of Italian POW's in allied hands, the treatment of Axis prisoners in Britain and the complex story of Free and Vichy French servicemen fighting each other in Africa.

J.B.

Glen Jeansonne, *Women of the Far Right: The Mothers' Movement and World War II*, Chicago and London: University of Chicago Press, 1996, xix+264p.

The majority of American women supported the Allied cause during World War II and made sacrifices on the home front to benefit the war effort. But U.S. intervention was opposed by a movement led by ultraright women whose professed desire to keep their sons out of combat was mixed with militant Christianity, anticommunism, and antisemitism. This book is the first history of the self-styled "mothers' movement", so called because among its component groups were the National Legion of Mothers of America, the Mothers of Sons Forum, and the National Blue Star Mothers.

Unlike leftist antiwar movements, the mothers' movement was not pacifist; its members opposed the war with Germany because they regarded Hitler as an ally against the spread of atheistic communism. They also differed from leftist women in their endorsement of patriarchy and nationalism. God, they believed, wanted them to fight New Deal

liberalism, which imperiled their values, and the internationalists, communists and Jews, whom they saw as subjugating Christian America.

Jeanisonne examines the motivations of these women, the political and social impact of their movement, and their collaborations with men of the far right and also with mainstream isolationists such as Charles Lindbergh. Drawing on files kept by the FBI and other confidential documents, this book sheds light on the history of the war era and on women's place within the far right.

J.B.

John Keegan, *The Battle for History: Re-Fighting World War II*, New York: Vintage, 1995, 128p.

Although fifty years have passed since the end of the Second World War, much is still being written about that conflict. Existing histories have raised as many questions as they answer: Did American President Franklin D. Roosevelt have foreknowledge of the Japanese attack on Pearl Harbor? Could the Allies have invaded France before 1944? Might bombing the Auschwitz railroad have impeded the course of the Holocaust? In *The Battle for History*, military historian John Keegan evaluates works that range from general histories to biographies of the war's principal figures, from accounts of individual campaigns to studies of espionage and resistance. What emerges is a chronicle of the ways in which the war has been refought by two generations of historians, biographers, reporters and participants.

Many of Keegan's statements, however, must be understood in the context of the controversies he covers in the book. For example, when discussing the Jewish fate during the war he states that "All who actively opposed Hitler suffered. So, as we know, did people who offered no resistance at all, notably the Jews". Such a statement in light of Jewish Holocaust historiography regarding resistance would have many up in arms. Yet he continues by discussing the masses of Jews and other peoples for whom physical resistance was practically impossible on a large scale, thus placing what could be understood as a blanket statement of fact into a very specific context. All in all, this is a well written, fascinating book which should be read by anyone dealing with the Second World War and the Holocaust.

J.B.

Joy Damousi and Marilyn Lake (eds.), *Gender and War: Australians at War in the Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge UP, 1995, viii+351p.

War has been a key part of the Australian experience and central to many national mythologies. Yet more than many other activities, war polarises femininity and masculinity. While there has been no shortage of military history, little has been written about Australia's military involvements from the perspective of gender. This collection of essays explores for the first time the interrelationship of gender and war in Australia.

Traditional images of Australians during wartime show the digger making history in battle while women play a supportive role as nurses or wives and mothers on the home front. Yet, as this book shows, war offers opportunities that erode gender boundaries. Women can be empowered economically, political and sexually while the trauma of war can leave men emasculated.

Gender and War focuses on women's and men's experiences in World War I, World War II and the Vietnam War. A team of leading writers, addresses a range of subjects including the crisis of masculinity during and after the Second World War, Female sexuality during the Second World War and issues of Race and Gender.

J.B.

American Jewry, Antisemitism and the Holocaust

Dan and Lavinia Cohn-Sherbok, *The American Jew: Voices from an American Jewish Community*, Grand Rapids: William B. Eerdmans, 1994, 357p.

Rabbi Dan Cohn-Sherbok and his wife Lavinia spent four months in a typical midwestern city interviewing over one hundred Jewish people from all walks of life in order to answer questions such as "Who are the American Jews?" "How have they become so rich and powerful?" "Do they speak with one voice?" "What do their non-Jewish neighbors feel about them?" The result of these interviews appears in *The American Jew: Voices from an American Jewish Community*. One of the important topics is how the memory of the Holocaust affects

American Jews today.

The city in which the interviews took place is located in a large metropolitan city of about two million people. The Jewish community within this metropolis is composed of about 40,000 members. The authors deliberately chose not to identify the American city so as to provide a degree of anonymity. Instead it is simply called "Metropolis". They have also changed the names of all those who were interviewed as well as those of the institutions mentioned in the book.

Metropolis itself is made up of a wide variety of sub-groups representing the major divisions of contemporary American Jewry: the Jewish institutions of Metropolis are typical of those in other cities and the voice of this Jewish community could be heard throughout the United States.

More than one hundred individuals speak for themselves, from the Orthodox rabbi to the teenage summer camper, from the self-made millionaire to the doting grandmother, from the Auschwitz survivor to the eighteen year old debutante. Included also are interviews with Jewish converts, non-religious Jews and well as non-Jewish people looking in on the Jewish community. *The American Jew* is a fascinating collection of self portraits by a wide variety of members of the Jewish community. The individual stories are gripping and often humorous and offer unique insights into what it means to be Jewish in the 1990's.

J.B.

David Morrison, *Heroes, Antiheroes and the Holocaust: American Jewry and Historical Choice*, Jerusalem: Milah Press, 1995, xiii+336p.

Was the American Jewish community powerless to intervene in the 1930's and 1940's when a fate of catastrophic proportions befell the Jews of Europe? What forces were at work to thwart collective action? David Morrison, in this interesting and though provoking volume, sheds light on these and many other questions which are not new of themselves. Motivated for more than two decades by his search for answers to these questions, he has spent thousands of hours researching archives on both sides of the Atlantic. Morrison gives us several interesting new clues to put together the pieces of this puzzle. His pro-Zionist-Revisionist conclusions come through from the

beginning, however, making this book slightly unbalanced in its research methodology. Nevertheless, it is written in a lively and interesting style and the heroes and antiheroes all come alive and express their positions in their own words, followed by a discussion of historical choice during the Holocaust as seen by the author.

J.B.

French Jewry and the Holocaust

Serge Klarsfeld, *French Children of the Holocaust: A Memorial*, New York and London: NYU Press, 1996, xxi+ 1881p.

The story of this unique book may be summed up by the sixteen words printed in heavy gold letters on the back cover: "The History of the 11,000 Jewish Children Deported From France: their names, their faces, their addresses." In a stark, yet magnificent memorial to the Jewish children deported from France during the Nazi occupation, Serge Klarsfeld has collected documentation about most of them. For some, it is only a list of their names, date and place of birth and record of the transport which sent them to the east. For over 2,500, it is a pictorial record of their lives, in order to make them more than a faceless name or number. Pages upon pages of lists are followed by hundreds of pages of pictures documenting the Jewish children sent to their death during the 1940's. Portraits of infants are counterposed by pictures of teenagers in swimsuits; posed family pictures with candid snapshots. This weighty volume is a must for any library documenting the Holocaust and for anyone wishing to remember, or to remind others, that every person has not only a name, but a face as well.

J.B.

Donna F. Ryan, *The Holocaust and the Jews of Marseille: The Enforcement of Anti-Semitic Policies in Vichy France*, Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1996, xv+307p.

One fourth of the Jews living in France -- once considered an asylum for the politically dispossessed -- were identified, rounded up, and deported to the death camps of eastern Europe during World War II.

In this carefully documented account of the treatment and fate of French and foreign Jews in Marseille, Donna Ryan explores the extent to which the Vichy government participated in the German plans to exterminate them.

Marseille was a major French city in the Vichy Zone that had a large Jewish population; the Italians, who sometimes thwarted French administrators, never occupied Marseille; and it was a regional office of the Commissariat General aux Questions Juives and the Union Generale des Israelites de France. Both provide documentation for this study which continues the exploration began by scholars such as Paxton and Marrus, regarding the behavior of the French during the Holocaust.

J.B.

Richard H. Weisberg, *Vichy Law and the Holocaust in France*, New York: NYU Press, 1996, xxiii + 447p.

The involvement of Vichy France with Nazi Germany's anti-Jewish policy has long been a source of debate and contention. At a time when France after decades of denial, has finally acknowledged responsibility for its role in the deportation and murder of 75,000 Jews from France during the Holocaust, Richard H. Weisberg here provides us with a comprehensive and devastating account of the French legal system's complicity with its German occupiers during the Second World War.

As in Germany, the exclusionary laws passed during these years normalized institutional antisemitism. Anti-Jewish laws entered the legal canon with little resistance, and private lawyers quickly absorbed the discourse of exclusion into the conventional legal framework, expanding the laws beyond their simple intentions, their literal sense, and even their German precedents.

Drawing on archival sources, personal interviews and historical research, Weisberg reveals how legalized persecution actually operated on a practical level, often exceeding German expectations. Further, he presents a persuasive argument for Vichy law as an acquired Catholic response to a false notion of Jewish Talmudism. This book also compares the Vichy experience to American legal precedents and practices and opens up the possibility that postmodern

modes of thinking ironically adopt the complexity of Vichy reasoning to a host of reading and thinking strategies. Finally, *Vichy Law and the Holocaust in France* raises fundamental and disturbing questions about the ease with which democratic legal systems can be subverted.

J.B.

Postwar Germany

Michael Cohn, *The Jews in Germany, 1945-1993: The Building of a Minority*, Westport, Connecticut and London: Praeger, 1994 xiv + 128p.

Approximately 80,000 Jews live today within the borders of the German state. Some are religious Jews, some are not. Some are Jews by the rules of ritual law, and some are not. All the Jews in Germany, originally from many countries and believing in many different forms of Judaism, have joined together to create a new minority community that has been given the official title of "Jews in Germany". This book is an attempt to show how the Jews in Germany have built a social structure that acknowledges the influence of the Holocaust, state Communism and theoretical Socialism, and the establishment of the State of Israel. They have created a new community in Germany built on the ruins of the old.

The community organization of the Jews in Germany is built on the foundations of the structure of the urban German Jews of pre-1933 Germany. However, events of the last sixty years have caused the Jews of today to change their community from an integrated part of the German society, as the German Jews thought they were then, to a minority community distrustful of the majority with which it interacts. The German majority is also uneasy in its contacts with the Jews in Germany today. The psychological after-effects of World War II continue to influence the thoughts and actions of its survivors, their children and grandchildren, of both Jews and Germans. This book is an attempt to describe and analyze the contemporary Jewish community of Germany, explores alternative Jewish groupings, attempts to view the former "community of displaced persons" and describes the legacy of the Third Reich for all it still touches today.

J.B.

John Borneman and Jeffrey M. Peck, *Sojourners: The Return of German Jews and the Question of Identity*, Lincoln and London: University of Nebraska Press, 1995, xi + 309p.

This book of interviews takes one to the heart of modern German Jewish history. Of the eleven German Jews interviewed, four are from West Berlin, and seven are from East Berlin. The interviews provide an exceptionally varied and intimate portrait of Jewish experience in twentieth-century Germany. There are firsthand accounts of the Weimar Republic, the Nazi era, the Holocaust and the divided Germany of the Cold War era. There are also vivid descriptions of the new united Germany, with its alarming resurgence of xenophobia and anti-Semitism.

Some of the men and women interviewed affirm their dual German and Jewish identities with vigor. There is the West Berliner, for instance, who proclaims, "I am a German Jew. I want to live here." Others describe the impossibility of being both German and Jewish: "I don't have anything in common with the whole German people." Many confess to profound ambivalence, such as the East Berliner who feels that he is neither a native nor a foreigner in Germany: "If someone asks me, 'Who are you?' then I can only say, 'I am a fish out of water.'" The diverse testimonies of these people are uncertain, angry, resolute and anguished and prove without a doubt that the history of German Jews is not yet over.

J.B.

Dagmar Barnouw, *Germany 1945: Views of War and Violence*, Bloomington and Indianapolis: Indiana UP, 1996, xviii+255p.

This study of postwar Germany focuses upon documentary photographs, in order to recount the battle over history, memory and the German past. After half a century, Germany's coming to terms with Nazism remains a subject of debate. This investigation of the photographic record shows that such debates have overlooked the actual conditions in which postwar German memory was first forged.

The Allied forces that entered Germany at the end of the Second World War were looking for remorse and open admissions of guilt from the Germans. Instead, they "saw" arrogance, servility, and a

population thoroughly brainwashed by Nazism and in need of moral and political rehabilitation. For the Allies, the fundamental reality of Nazism was to be found in the death camps. Allied photography sought not only to document Nazism's violence but also to depict Germans finally seeing the truth of the regime in all its ghastly horror.

Dagmar Barnouw argues that the German response could hardly have suited the victors' expectations. Demoralized, many uprooted from communities in which their families had lived for centuries, traumatized by the effects of wartime bombing, and weakened by sickness and near-starvation, Germans were concerned with survival, not with guilt over their Nazi past. Indeed, for many Germans, except for the last stages of the war, the memory of life under the Nazi regime was a largely positive one. In pointing this out, Barnouw does not offer an alternative truth or a revision of the scholarly record. Instead, she argues that postwar photography holds many possible, partial meanings that could be used to reassess our understanding of the recent German past. She uses Allied and German photographs to tease out these potential meanings, often reading images against their grain to suggest nuances and absences that the photographers themselves never intended or only partially understood. This book is a significant addition to the scholarship on postwar German culture and political identity, and makes an important contribution to the current discussion of German memory.

J.B.

Y. Michal Bodemann, (ed.), *Jews, Germans, Memory: Reconstructions of Jewish Life in Germany*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996, x+291p.

How was it possible that a new, and sizeable Jewish community developed after the Holocaust in Germany of all places? *Jews, Germans, Memory* undertakes to assess the past, present, and future of German-Jewish relations in light of recent political changes and the opening of historical sources. This volume investigates how the groundwork was laid for a new Jewish community in the postwar period, with different objectives by Jewish leaders and German politicians. Its contributors touch upon history, literature, the media, ethnicity, politics, and social movements and attempts to tackle the question of how Jews are socially constructed, and how the glorious

German Jewish past and the Holocaust have been remembered in the course of recent decades.

In recent years, German Jewry has seen fundamental transformations with the influx from Eastern Europe and a new leadership in the community: a new self-definition, even self-assurance and reappraisal in Israel and elsewhere has evolved. Historians, scholars of cultural studies, and those interested in debates on memory and ethnicity will all find something of interest in this diverse volume.

J.B.

Postwar Europe

Bernard Wasserstein, *Vanishing Diaspora: The Jews in Europe Since 1945*, Cambridge, Mass: Harvard UP, 1996, xx + 332p.

In 1939 there were ten million Jews in Europe. After Hitler there were four million. In 1996 there are under two million. On current projections the Jews will become virtually extinct as a significant element in European society over the course of the twenty-first century. Now, in a comprehensive social and political history of the experience and fate of European Jews during the second half of the twentieth century, the author sheds light on the reasons for this dire demographic projection.

Drawing on a rich variety of sources, many hitherto unpublished, Wasserstein begins with the painful years of liberation after World War II when Jews tried to recover from the destruction of their people and communities, then traces the Jewish experience in Eastern and Western Europe in different national and ideological contexts. His inquiry covers the impact on Jews of post-war reconstruction, Soviet occupation, the Cold War, and the collapse of communism. These, combined with the memory of Nazi genocide, the persistence of antisemitism, the development of Israel, and the Middle East conflicts, shaped the history of European Jewry in the second half of the twentieth century.

Vanishing Diaspora argues that survival for European Jews ultimately will depend on choices they themselves make to reverse trends. They have an alarmingly imbalanced death-to-birth ratio, and many have jettisoned religious observance in the spirit of a secular Europe, losing their cultural distinctiveness as well as their numbers.

This painful story of destruction, irreparable loss, and the shattering of ties thus serves as a wake-up call, and a dramatic warning.

J.B.

Holocaust Memory and Representation

Maurice Blanchot, *The Writing of the Disaster*, Lincoln and London: University of Nebraska Press, 1995. xiii + 152p.

Modern history is haunted by the disasters of the century – world wars, concentrations camps, Hiroshima and the Holocaust – and expressed in grief, anger, terror, and loss beyond words. How can one write or think about disaster when by its very nature it defies speech and compels silence, burns books and shatters meaning? *The Writing of the Disaster* reflects upon efforts to abide in disaster's infinite threat. First published in French in 1980, it takes up the most serious tasks of writing: to describe, explain and redeem when possible, and to admit what is not possible. Neither offers consolation. The book has been translated by Ann Smock, professor of French at the University of California at Berkeley.

J.B.

Jonathan Boyarin, ed., *Remapping Memory: The Politics of Timespace*, Minneapolis and London: University of Minnesota Press, 1996, 266p.

This intriguing collection of essays focuses on contested memories in relation to time and space within the context of cultural and political conflicts. The contributors assume the historical reality that capital has appropriated and reconstructed space and time and made it synonymous with commodity formation, as they concentrate on indigenous voices and the reconstitution of memory.

This reconstitution of space, time and memory is addressed in relation to an event either of historical significance, like the Holocaust, the dropping of the atomic bomb on Hiroshima, or of cultural significance, like the Indian preoccupation with reincarnation. *Remapping Memory* offers a new way of understanding how the politics of space, time and memory are negotiated to bring people to terms with their history.

J.B.

Pierre Vidal-Naquet, *The Jews: History, Memory, and the Present*, New York: Columbia UP, 1996, xxiii+337p.

In this book the author takes readers on a journey through key phases of Jewish history for more than two thousand years. Drawing on his historical knowledge, Vidal-Naquet unravels a series of myths and ideologies that have become entangled with Jewish history over the centuries. The book covers subjects as deep in the past as the Jewish encounter with Hellenization in the second century B.C.E. and as current as modern day Israeli-Palestinian relations.

The Jews opens in the classical period, looking in particular at the work of Flavius Josephus, who wrote the original account of the events at Masada. The author examines what he views as Israeli nationalist distortions of the historical and archeological record at Masada. In the promotion of an ideal of Jewish unity in the ancient world, he contends, some have chosen to ignore evidence of pluralism, civil strife, and the power of the Diaspora experience in the Jewish past.

The book continues with a discussion of the era of Jewish emancipation in Europe, during the French Revolution and thereafter, in which the author explores the complex meaning of emancipation and assimilation. Using material written by Alfred Dreyfus himself, the author reevaluates the Dreyfus affair, the episode which shook France at the turn of the century.

The author then explores books, films and eyewitness accounts of the Holocaust, including works by Arno Mayer, Claude Lanzmann and Primo Levi. He then looks at a recently published wartime journal by Vidal-Naquet's father, written in the years before he was deported. Vidal-Naquet is equally concerned with the disturbing phenomenon of Holocaust denial, pointing to the question of the gas chambers as central to refuting revisionist claims.

The book closes with a personal account of growing up in Vichy France: integrating the tools of historiography with his own vivid memories of the war years, Vidal-Naquet recounts in moving detail the occupation and the fateful day the Gestapo arrived at his home to take away his parents.

J.B.

Israel and the Holocaust, Memory and Society

S. Ilan Troen and Noah Lucas, eds., *Israel: The First Decade of Independence*, Albany: SUNY Press, 1995, x + 779p.

Originally a collection of papers presented at summer seminars at the Oxford Postgraduate Centre for Hebrew and Jewish Studies, *Israel: The First Decade of Independence* presents a panoramic display of fresh interpretations and new research findings related to Israel's first decade of independence. Those years of rapid change are widely regarded as a formative period in the development of the State and society. A major issue with which the leaders and citizens of the new State grappled was that of the memory of the Holocaust, which is treated in several of the articles. As new archival materials have become available for scrutiny, a new generation of historians and social scientists has begun to re-examine old issues and to raise new questions. In this context of academic ferment, scholars in diverse disciplines, of different generations and of opposing ideological orientations, have collaborated in this book in examining the period anew. Thirty-two essays offer new understandings from the diverse perspectives of history, political science, sociology, literary criticism, geography, anthropology and law. Thus the book provides a wide ranging reconsideration of post-independence Israel which serves as a benchmark for future study and research.

J.B.

Nachman Ben-Yehuda, *The Masada Myth: Collective Memory and Mythmaking in Israel*, Madison: University of Wisconsin Press, 1995, xxi+401p.

In 73 B.C.E., legend has it that 960 Jewish rebels under siege in the ancient desert fortress of Masada committed suicide rather than surrender to a Roman legion. Recorded in only one historical source, the story of Masada was obscure for centuries. In *The Masada Myth*, Israeli sociologist Nachman Ben-Yehuda tracks the process by which Masada became an ideological symbol for the State of Israel, the dramatic subject of movies and miniseries, a shrine venerated by generations of Zionists and Israeli soldiers, and the most profitable

tourist attraction in modern Israel.

Ben-Yehuda describes how, after nearly 1800 years, the long, complex and unsubstantiated narrative of Josephus Flavius was edited and augmented in the twentieth century, especially in the 1930s, 1940s and 1950s, to form a simple and powerful myth of heroism. Ben-Yehuda looks at the ways this new mythical narrative of Masada was created, promoted and maintained by pre-state Jewish underground organizations, the Israeli army, archaeological teams, mass media, youth movements, textbooks, the tourist industry and the arts. He discusses the various organizations and movements that created "the Masada experience" (usually a ritual trek through the Judean desert followed by a climb to the fortress and a dramatic reading of the Masada story), and how it changed over decades from a Zionist pilgrimage to a tourist destination.

Placing the story in a larger historical, sociological and psychological context, Ben-Yehuda draws upon theories of collective memory and myth-making to analyze Masada's crucial role in the nation-building process of modern Israel and the formation of a new Jewish identity. Among the issues raised is how the Masada memory entered Zionist youth movements and subsequently influenced members of these youth movements active in the ghetto uprisings during the Holocaust. Even though not being central to the emergence of the myth itself, the Masada Myth functioned as an antipode to it (p. 239). Ben-Yehuda deals with this aspect in several ways.

J.B.

Joseph Heller, *The Stern Gang: Ideology, Politics and Terror 1940-1949*, London: Frank Cass, 1995 ix+358p.

This book sheds new light on the Stern Gang, a unique extremist underground movement founded by Abraham Stern. Until now, its story has been recorded only by former members. Based on primary source material by both leading members of the Lehi (its Hebrew acronym) and its rivals on the right and the left, the book demythologises the heroic story perpetuated by surviving participants.

The study places the roots of the movement in the Zionist radical right, itself influenced by the European right. Nevertheless, the gang split from its parent movement, the Irgun Zvai Leumi (National

Military Organization) because of differences over foreign policy. The Irgun followed Jabotinsky, its political leader, in adopting an uncompromising pro-British stance, whereas Stern renounced any hope of collaborating with Britain. Instead Stern had messianic dreams of a Jewish kingdom which might be revived with the assistance of the Axis Powers. Heller analyzes the overtures which the Stern gang made towards these powers during the Holocaust, not understanding the true danger of any such attempts being made during the Second World War.

The Stern Gang's abysmal failure led to its adoption of a new ideology and a new strategy. First, its new leadership – Nathan Fridman-Yellin, Yitzhak Shamir and Israel Eldad – sought alignment with the Soviet Union. Second, it claimed support for leftist policies in an attempt to distance itself from the Irgun without isolating itself from the Jewish community. Finally, it tried to gain legitimacy in Zionist eyes by moving closer to the activist left.

However, the attempted synthesis of right and left lasted only as long as British rule continued. After the British withdrawal, the split between right and left was inevitable. Nothing could save the former underground group, by now a legal political party in the new State of Israel, from dissolution. Joseph Heller's pathbreaking book, adapted from the Hebrew edition, describes and analyzes these developments using a plethora of sources from all sides of the Israeli political spectrum.

J.B.

Institute Publications

The Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research is offering readers of the Bulletin an opportunity of purchasing Institute publications at a significant discount. Prices quoted include postage and handling. The following publications are now available:

- 1) Judith Tydor Baumel, *"Kol Bechiyyot: Hasho'ah Vehatefila (A Voice of Lament: The Holocaust and Prayer)*, Ramat Gan, Bar Ilan University Press, 1992, 240p. (contact Bar-Ilan University Press directly).
- 2) Judith Tydor Baumel and Rivka Knoller *A Guide to the "Dworzecky Collection" files in the Finkler Institute of Holocaust Research* (Heb.), Ramat Gan, The Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research, 1990. (56 pages).
\$3.00/9.00 shekel
- 3) Yehuda Ben-Avner, *Vom Orthodoxen Judentum in Deutschland Zwischen Zwei Weltkriegen*, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 1987, 100p.
\$15.00/36.00 shekel
- 4) Yehuda Ben-Avner, *Index to Information about Religious Jewry, Antisemitism and Persecution of Jews in Germany 1918-1938 appearing in Der Israelit* (Heb.), Ramat Gan, The Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research, 1992.
\$11.00/30.00 shekel
- 5) Meir Edelstein and Penina Meizlish (eds.), *Religious Jewry During the Holocaust 1939-1945: Guide to the Archives of Religious Institutes and Organizations in Israel*, (Heb.), Ramat Gan, The Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research, 1986, 140p.
\$12.50/35.00 shekel

- 6) David Farkas (ed. and comp.), *Guide for Manuscripts and Printed Matter from the Legacy of Rabbi Samson Raphael Hirsch: the Saenger Collection* vol. I: Letters and Hebrew manuscripts (Heb.), Ramat Gan, Institute for Research of Diaspora Jewry, 1982, 57+VIp.
\$7.50/22.00 shekel
- 7) Nathaniel Katzburg, *Hungary and the Jews 1920-1943*, Ramat Gan, Bar-Ilan University Press, 1981, 299p. (Contact Bar-Ilan UP directly)
- 8) Nathaniel Katzburg (ed.), *Pedut: Rescue in the Holocaust - Texts and Studies* (Heb.), Ramat Gan, Bar-Ilan University Press, 1981, 240+VIIIp. (Contact Bar-Ilan UP directly)
- 9) *Keshev: Sources and Studies* (Heb.) vol. 1 (1985), 65+XIp.
out of print
- 10) Rivka Knoller, *The Activities of Religious Zionist Youth Groups in Europe During the Holocaust 1939-1945*, (Eng.) Ramat Gan, The Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research, 1989 (reprint: 1992). 102p.
\$7.50/22.00 shekel
- 11) Rivka Kneller, *Denial of the Holocaust: A Bibliography*, Ramat Gan, The Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research, third edition 1992. 63p.
\$7.50/22.00 shekel
- 12) Penina Meizlish, *Religious Life During the Holocaust according to Community Memorial Books [A Listing]* (Heb.), Ramat Gan, The Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research, 1990 (47 pages, 322 entries).
\$3.00/9.00 shekel
- 13) Chana Yaoz, *The Holocaust - Articles on Holocaust Literature* (Heb.), Ramat Gan, Department of Education, Bar-Ilan University, n.d. in conjunction with the Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research, 75p.
\$4.00/12.00 shekel

- 14) Chana Yaoz [Israeli] *Poetry and Prose on the Holocaust* (Heb.), Ramat Gan, Department of Education, Bar-Ilan University, n.d., 75p.
\$4.00/12.00 shekel
- 15) Chana Yaoz, *Teaching the Holocaust – [Israeli] Poetry, Prose and Plays* (Heb.), Ramat Gan, The Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research, n.d., 75p.
\$4.00/12.00 shekel
- 16) Chana Yaoz, *Young Literature – Chapters in [Israeli] Poetry and Prose on the Holocaust* (Heb.), Ramat Gan, Department of Education, Bar-Ilan University, n.d., 70p.
\$4.00/12.00 shekel
- 17) Joseph Karniel, *Index to Information about Religious Jewry in Austria as Appearing in Orthodox Jewry Newspapers 1918-1938*, (Heb.), Ramat Gan, The Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research, January 1996,
\$18.00/50.00 shekel
- 18) Yehuda Ben-Avner, *The Search for Jewish Identity in Germany From the Beginning of the Enlightenment to Nazism*, (Heb.) Tel Aviv 1996, published with the assistance of Moreshet Publications.
\$3.50/10.00 shekel
- 19) Z. Bacharach, *Hikrei Zvi: A Selection of Zvi Bacharach's Articles about Antisemitism, Germany and its Jews, Racism and Nazism and the Holocaust and its Results* (Heb.), Basic Research Materials Series, no. 7, Ramat Gan 1996, 351p. (out of print)
- 20) D. Michman (comp.), *Post-Zionism and the Holocaust: The Role of the Holocaust in the Public Debate on Post-Zionism in Israel, 1993-1996, a collection of clippings* (Heb.), Basic Research Materials Series, no. 8, Ramat Gan 1996, 576p.
\$15.00/60.00 shekel
- 21) G. Greenberg (comp.), *Wartime Yishuv Religious Jewry Confronting the Holocaust: An annotated listing of articles and books reflecting*

- Jewish religious responses in Eretz-Israel during the era of catastrophe, 1938-1948*, (Heb.) Basic Research Materials Series, no. 9, Ramat Gan 1997, IV +116p.
\$5.00/20.00 shekel
- 22) E. Koren et Michman (ed.), *Les intellectuels face, à l'Affaire Dreyfus, hier et aujourd'hui* (French and English), Paris/Montreal: L'Harmattan, 1998, 351 pp.
  - 23) D. Michman, *Holocaust Research: Conceptualization, Terminology and Basic Issues* (Heb.), Tel-Aviv: Moreshet, Ghetto Fighters House and Yad Vashem, 1998, 288 pp.
  - 24) I. Benjamin, *Faithful to Their Destiny and to Themselves: The Zionist Pioneers' Underground in the Netherlands in War and Holocaust* (Heb.), Jerusalem: Yad Tabenkin and Ghetto Fighters' House, 1998, 335+VII pp.
  - 25) D. Michman (ed.), *Belgium and the Jews: Germans, Belgians, Jews*, Jerusalem: Yad Vashem, 1998, 600 pp.
  - 26) P. Meizlish, *Victor Hayuth: The Identity Conflict of a Polish Jew* (Heb.), Ramat Gan: Bar-Ilan University Press, 1998, 300 pp.
  - 27) H. Eshkoli (ed.), *The Reconstruction of Religious Zionism in Europe Among She'erit Hapletah: A Symposium* (Heb.), Basic Research Materials Series no. 10, Ramat-Gan 1998.
\$1.50/5.00 shekel
  - 28) M. Verdiger, *The Holocaust as a Theological Turning Point* (Heb.), Basic Research Materials Series no. 11, Ramat-Gan 1998.
\$5.00/20.00 shekel
- Forthcoming:**
- 1) J. Tydor Baumel, *Double Jeopardy: Gender and the Holocaust*, London: Frank Cass, 1998/1999.

- 2) D. Michman (comp.), *Post-Zionism and the Holocaust: The Role of the Holocaust in the Public Debate on Post-Zionism in Israel, vol. 2 1997-1998, a collection of clippings* (Heb.), Basic Research Materials Series no. 12, forthcoming 1998/1999.